

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANIN KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ
BAZARINDAKI ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

QULİYEV TURAL AYDIN OĞLU

BAKİ – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh

“ ____ ” _____ 20 ____ -ci il

**“AZƏRBAYCANIN KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ BAZARINDAKI
ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 630

Magistrant
Quliyev Tural Aydın oğlu

Elmi rəhbər
i.e.d.,prof. Sadiqov E.M.

Proqram rəhbəri
i.e.n.,dos.Seydullayev İ.Z.

Kafedra müdiri
i.e.d.,prof. Kəlbəyev Y.A.

BAKİ – 2019 –cu il

Summary

The relevance of the research: At the same time, there are both statistical and reporting data available both in the CIS and in the commercial banks of foreign countries. The creation of commercial banks is one of the principal powers of the central bank and the financial markets oversight chamber. It is necessary that the literature in our Republic is relatively limited compared to other topics.

Purpose and Objectives of the Research: The main purpose of the dissertation work is to develop the theoretical and methodological aspects of the establishment of management strategies to ensure optimal management of financial transactions of commercial banks. The main purpose of analyzing the current situation of commercial banks in our Republic is put forward.

Used research methods: Analyses of research, economics, mathematics, summarization and comparative methods have been used.

Research Information: Publications of local and foreign researchers, indicators of the statistical committee and the statistical bulletin of the central bank should also be specifically mentioned.

Research Restrictions: The approach of different scholars and researchers to the subject at different times during the search of literature made the research process difficult.

Findings of the study: Formation of profits of a commercial bank is determined by the specific features of the commercial enterprise, the framework of operations, the possible registration system.

Scientific-practical significance of the results: The results obtained from the research work can be used in every student studying in the economic field.

Key words: Commercial banks, financial markets, leasing, factoring.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	4
I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ BAZARINDA FƏALİYYƏTİNİN MƏZMUNU.....	7
1.1 Kommersiya banklarının maliyyə bazarında fəaliyyətinin növləri.....	7
1.2 Kommersiya banklarının maliyyə bazarında dövriyyəyə qiymətli kağızların buraxılması üzrə fəaliyyəti.....	12
1.3 Kommersiya banklarının maliyyə bazarında fəaliyyətinin əsas istiqamətləri...	17
II FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ BAZARINDA VASİTƏÇİLİK ƏMƏLİYYATLARI	27
2.1 Kommersiya banklarının maliyyə bazarında lizinq əməliyyatları.....	27
2.2 Kommersiya banklarının maliyyə bazarında faktoring əməliyyatları.....	35
2.3 Kommersiya banklarının maliyyə bazarında forfeyting və trast əməliyyatlarının xüsusiyyətləri	43
III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ BAZARINDA FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	49
3.1 Maliyyə bazarında kommersiya banklarının ticarət əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi.....	49
3.2 Valyuta bazarında kommersiya banklarının müasir əməliyyatları.....	55
3.3 Kommersiya banklarının maliyyə bazarında depozitari xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	64
NƏTİCƏ	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	71
CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI.....	74
ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI.....	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Funksional prinsiplərinə əsasən çox sayda bank əməliyyatları aparan kommersiya bankları ölkənin maliyyə sisteminin alt sistemləri kimi çıxış edirlər. Ticarət bankları tərəfindən həyata keçirilən mühüm funksiyalar bu təyinatlarla bağlıdır. Bu bankların universal funksiyaları ölkədəki məhsul və xidmətlərin Kommersiyyə həcmində mühüm rol oynayır və bir növ "əmanət-investisiya" prosesləri təmin edən maliyyə investoru kimi çıxış edirlər. Bu onlara iqtisadiyyata likvidin əsas mənbəyi kimi müraciət etməyə imkan verir. Ticarət banklarının fəaliyyətinin əsas məqsədi maliyyə əməliyyatlarında maksimum mənfəət əldə etməkdir, çünki bu fayda öz məcmu kapitalını artırır və sahibləri nicat tapır. Amma banklar, onların gəlirliliyini təhlükəsizlik və likvidlik şərtləri ilə bəzəyir. Bu gün maliyyə böhranı bank böhranı yaratdı və bu yalnız kredit təşkilatlarının gedişatını, həm də dövlətin iqtisadi həyatını pozur. Dinamik kibernetika sistemi hesab edilən kommersiya banklarının kompleks maliyyə dinamik sistemi son nəticədə bank sisteminin qurulmuş mühitdə səmərəliliyini təmin edəcəkdir. Dissertasiyanın mövzusu və mövcud araşdırmalar bu baxımdan qiymətləndirilməlidir. Maliyyə böhran mühitində kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarında optimal qərar qəbul etmə onların ölkədə möhkəmliyini artırmaq və onların pul vəsaitlərinin hərəkətini optimallaşdırmağa imkan verir.

Mövzunun öyrənilməsi vəziyyəti. Kommersiya banklarının likvidliyinin və səmərəliliyinin artırılması ölkənin iqtisadi alimlərinin diqqət mərkəzində olan problemlərdən biridir. Beləliklə, prof. Z.Məmmədov, prof.E.Sadıqov və s. Elmi tədqiqatda bu problem kifayət qədər araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, bu bankların kibernetik göstəricilərini müəyyənləşdirmək və gələcək vəziyyətin pro-ekosistemi üçün mühit yaradacaq ekonometrik modellər yaratmaq üçün maliyyə banklarına kommersiya banklarına yaxınlaşmağa ehtiyac var. Beləliklə, kommersiya banklarına və riyazi modelləşdirmə əsasında likvidliyə uyğun idarəetmə strategiyaları qurmaq mümkündür.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi kommersiya banklarının maliyyə əməliyyatlarının optimal idarə olunmasını təmin etmək üçün idarəetmə strategiyalarının yaradılması üçün nəzəri və metodoloji məsələləri hazırlamaqdır. Tədqiqatın məqsədinə çatmaq üçün tezis tədqiqatında aşağıdakı mövzular qoyulmuş və həll edilmişdir:

- Kommersiya banklarının əsas funksiyalarının sistematik təhlili aparılmışdır; Bank böhranı və onun səbəbləri izah olunur;
- Kommersiya banklarının maliyyə əməliyyatlarının kibernetik xüsusiyyətləri izah edilir;
- Kommersiya banklarının maliyyə əməliyyatlarının optimal idarə edilməsinə qoyulan investisiyalar nəzərdən keçirilmişdir;
- Kommersiya banklarının maliyyə əməliyyatlarının ikiqat reqressiya modellərinin ekonometrik təhlili aparılmışdır;
- Kommersiya banklarının maliyyə əməliyyatlarında çoxsaylı regrasion modellərin ekonometrik təhlili aparılmışdır.

Tədqiqat obyektı olaraq Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatları da daxil olmaqla, kommersiya bankları alınmış və iqtisadi kibernetik sistemlər kimi qəbul edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti olaraq kommersiya banklarının maliyyə əməliyyatlarının optimallaşdırma və ekonometrik modellərinin qurulması təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodik əsasları ölkənin alimlərinin işlərini və tədqiqatlarını, xarici yazarların iqtisadi-matematik modelləşdirilməsini, qeyri-müəyyənlik və risk mühitində iqtisadi sistemlərin, xüsusilə də bank sisteminin optimal idarə edilməsindən ibarət idi. Tez çalışmasında iqtisadi analiz, sistematik analiz, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, ekonometrik analiz, qiymətləndirmə metodları istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya infrastrukturu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Türkiyə Respublikası Mərkəzi Bankı rəsmi məlumatları və hesabatları tədqiqatçılar və ekspertlərin tədqiqat obyektinin müvafiq qiymətləndirmələrini təşkil etmişdir.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ BAZARINDA FƏALİYYƏTİNİN MƏZMUNU.

1.1. Kommersiya banklarının maliyyə bazarında fəaliyyət növləri.

İndiki zamanda kommersiya bankı depozit, xəzinə, ssuda və hesabat əməliyyatlarını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun şəkildə həyata keçirən kommersiya şirkəti və hüquqi şəxs kimi çıxış edir.

Yuxarıda göstərilən təyindən bəlli olur ki, bankın əsas təyinatı maliyyə resurslarını (pul məbləğlərini) kreditorlardan kredit götürən insanlara və satıcılardan alıcılara ötürülməsidən ibarətdir. Pul vəsaitlərinin köçürülmələrini banklardan savayı digər maliyyə və kredit şirkətləri həyata keçirirlər. Məsələn, investisiya fondlarını, sığorta şirkətlərini, broker firmalarını və s. şirkətləri adıçəkilən müəssisələrə aid etmək olar. Lakin maliyyə bazarının subyektləri kimi çıxış edən banklar iki əsas fərqləndirici xüsusiyyətə malikdirlər (Балабанов И.Т. 2002, s.20):

- Borc iltizamları ilə ikili dəyişiklik. Onlar öz borc iltizamlarını (depozit, sertifikat və s.) yerləşdirirlər, bunun əsasında cəmləşdirilmiş vəsaitlər isə digərlərin borc iltizamlarına və qiymətli kağızlara yerləşdirilirlər. Bu aspekt bankları öz fəaliyyətini maliyyə bazarlarında təşkil edən və öz borc iltizamlarını əllərindən buraxmayan maliyyə brokerlərindən və dillerlərindən fərqləndirir;
- Təyin edilmiş borc məbləğinə malik olan şərtsiz iltizamların hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən öz öhdələrinə götürülməsi. Bu iltizamlar özlərini depozit sertifikatlarının buraxılışı anında, pul vəsaitlərinin müştərilərin hesablarından köçürülməsi zamanı burizə verir. Bu aspekt bankları öz aksiyaların buraxılış prosesinin əsasında pul vəsaitlərini cəlb edən müxtəlif investisiya fondlarından fərqləndirir.
- Məbləğləri təyin edilmiş borc iltizamları banklar üçün ən yüksək risk həddinə malikdirlər, çünki heç bir aspektdən asılı olmayaraq büsbütün şəkildə ödənilməlidirlər. Lakin investisiya fondları özlərinə məxsus olan bütün aktiv və passivlərin qiymət dəyişmələrini səhmdarlar arasında bölüşdürür.

İltizamların yaradılmasına və onların digər şirkətlərin iltizamları ilə əvəz edilməsinə həsr edilən bütün bu proseslər bankın maliyyə vasitəçiliyini təşkil edir. Bu növ dəyişiklik (transformasiya) bazar iqtisadiyyatında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu proses təklif olunan və tələb edilən müddət və məbləğlər arasında olan fərq nəticəsində yaranan pul saxlayanların və borc alanların birbaşa kontakt qurma çətinliyini aradan qaldırır.

Bankların xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq onları iki əsas növə bölmək olar: emissiya və qeyri-emissiya bankları (Букато В.И., Голован Ю.В., Львов Ю.И. 2006, s.126).

Emissiya bankları pul vəsaitlərini dövriyyəyə daxil etmə imkanına malik olan və ona dair xüsusi səlahiyyətlər əsasında fəaliyyət göstərən banklardır. Onlar müxtəlif ölkələrdə cürbəcür adlara malikdirlər. Məsələn, “milli”, “xalq” və “ehtiyat” adlarını həmin bankların adlarına əlavə etmək olar. Onun əsas məqsədi pul vəsaitlərinin dövriyyəyə buraxılmasından, pul vəsaitlərinin köməyi ilə banklararası ticarətin dəstəklənməsindən, bank sisteminin emissiya kreditlərinin və hesabat fəaliyyətinin idarə edilməsindən ibarətdir. Bu fəaliyyət ölkənin bank sisteminin yuxarı dərəcəsi kimi çıxış edir.

Emissiya bankının malik olduğu irihəcmli vəsaitlərə heç bir digər bank malik ola bilməz. Həmin vəsaitlər digər bankların fəaliyyət sisteminin idarə edilməsinə köməklik edir. Qalan bütün banklar həmçinin emissiya bankları sayılırlar, çünki pul vəsaitlərini dövriyyəyə buraxmağa dair imkana malik deyillər.

Emissiya Mərkəzi Bankların ən əsas funksiyalarından biri sayılır. Hərgah ki, indiki zamanda nəğd pullar nəğd olmayan pullardan fərqli olaraq o dərəcədə də zəruri hesab edilmirlər, bank emissiyası öz əhəmiyyətini itirmir, çünki nəğd pullar həm ödənişlərin böyük hissəsi üçün, həm də kredit sisteminin ləğvi üçün vacib amil kimi qələmə verilir.

Xəzinə ehtiyatlarının qorunulmasının və akkumulyasına funksiyasının mahiyyəti hər bir kommersiya bankı üçün ondan ibarətdir ki, milli kredit sisteminin üzvü olan hər bir kommersiya bankı Mərkəzi Bankın ehtiyat hesabında öz səhmlərinə uyğun olan pul vəsaitlərinə malik olmalıdır.

Dövlət büdcələrində Ümumi Daxili Məhsulun böyük bir hissəsi toplanır (akkumulyasiya edilir). Məhz buna görə Mərkəzi Bank dövlət müəssisələrinin, milli hakimiyyət orqanlarının hesabatlarını qeydə alır (Килячков А.А. 2005, s. 123)

Maliyyə siyasətinin tədbirlərini özündə cəmləşdirən maliyyə - kredit (ilkin növbədə, pul vəsaitlərinin artım-azalmasını tənzim edir) və kredit (kredit limitinin/saylarının, kredit faiz göstəricilərini və ssuda bazarlarının digər göstəricilərinin tənzimlənməsinə istiqamətləndirilib) siyasətinin həyata keçirilməsi.

Kommersiya bankları sənayə, ticari və digər şirkətlərin kreditləşməsinə dair istiqamətləndirilən universal əməliyyatları əsasən səhmlər sayəsində əldə edilən maliyyə kapitallarının köməyi ilə həyata keçirən fərdi və dövlət banklarıdır. Kommersiya banklarının əsas funksiyaları bunlardan ibarətdirlər:

- Müddətdə məhdudiyyətlərə malik olmayan depozitlərin toplanması (akkumulyasiyası) və həmin bankların adına yazılmış qəbzlərin ödənilməsi;
- Sahibkarlara kreditlərin təqdim edilməsi;
- Hesabatların həyata keçirilməsi və ödənilmə dövrünün milli təsərrüfatın ümumi miqyasının əsasında təşkil edilməsi.

Kommersiya bankı fərdi şəkildə sahibkarlıq edən, təsərrüfat hesabını əsasında öz fəaliyyətini təşkil edən hüquqi şəxs subyektdir. Sənayədən, tikintidən, nəqliyyatdan və əlaqələrdən fərqli olaraq, banklar istehsalat sahəsində yox, məhz xidmətlər sahəsində fəaliyyət göstərirlər. Onlar resursları cəld edirlər, kreditləri təqdim edirlər, yəni məhsullarla tədbil prosesinə köməklik edirlər və ya sahələrarası bölüşdürürlər. Həyata keçirilən funksiya toplumundan asılı olaraq universal və ixtisaslanmış kommersiya banklarını qeyd edirlər.

Universal kommersiya bankları deyiləndə maliyyə əməliyyatlarının və xidmətlərinin nəhəng hissəsini həyata keçirən kredit müəssisələri nəzərdə tutulur. Onlar hal-hazırda öz müştərilərinə 200 müxtəlif əməliyyat və xidmətlər təklif edə bilər. Əməliyyatların bu tərzdə geniş diversifikasiyası kommersiya banklarına öz

müştəri toplumunu qoruyub saxlamağa və yüksək gəlirlər əldə edən bir şirkət kimi fəaliyyət göstərməyə dair xüsusi şərait yaradır (Алехин Б. 2006, s.26).

İxtisaslanmış banklar deyiləndə bir neçə əməliyyatlar toplumunu həyata keçirən və öz fəaliyyət sxemasını müəyyən edilmiş iqtisadi sahədə bər qərar edən kredit müəssisələri nəzərdə tutulur. Bank depozit kimi yatıb qalan və müvəqqəti “sərbəst” olan maliyyə resurslarının tədbilini həyata keçirərkən, fiziki və hüquqi şəxslərə kredit verərək iki güvvə arasında – ifrat dərəcədə pul vəsaitlərinə malik olan və maliyyə resurslarına müvəqqəti şəkildə ehtiyac duyan tərəflər arasında vasitəçilik edən bir müəssisə kimi fəaliyyət göstərir.

Burada xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, lazımi resurslara malik olan şəxs istəyir ki, əlində olduğu resurslar müəyyən müddət çərçivəsində müəyyən bir faiz göstəriciləri və zamanətlə birlikdə borc alan insana təhvil verilsin. Əlbəttə ki, müasir iqtisadiyyatda kreditorların və kredit götürən insanların maraq dairələrinin bir-biriləri ilə uyğun gəlməsi təsadüfi haldır. Burada birləşdirici aspekt kimi vasitəçi bank, yəni tələbat və təklif nisbətlərini nəzərə alan, müqaviləni həyata keçirilməsinə dair zamanət verən vasitəçi bank çıxış edir. Fərdi kreditordan fərqli olaraq, bank kredit götürmək istəyən hüquqi şəxslərin müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsinə, müxtəlifnövlü kreditlərin, ssudaların, ssudalı faizlərin təqdim edilməsinə dair xüsusi imkan yarada bilər. Bu onunla bağlıdır ki, bank yüksək gəlirlərin əldə edilməsini asanlaşdıran cəlb edilmiş irihəcmli resurslara malikdir.

Bankın əsas funksiyalarından biri nağdsız hesabatların həyata keçirilməsindən ibarətdir. Maliyyə vasitələrinin nağdsız dövriyyəsi veksəl, qəbz, əskinas, ödəmə kartları, müxtəlifnövlü ödəniş sənədləri kimi maliyyə vasitələrinin sayəsində baş verir. Hal-hazırda banklar maliyyə vasitələrinin müxtəlifliyini açıq şəkildə təqdim edirlər. Vasitəçilik hesabatlar çərçivəsində universal kommersiya banklarının ən həcmli funksiyasıdır. Məhz buna görə, banklar indiki zamanda həm ölkənin daxilində, həm ölkədən xaric pul vəsaitlərinin keçirilməsini icra edirlər (Колесников В.И. 2006, s.26).

Banklar maliyyə vasitəçiləri kimi aşağıda nümayiş etdirilən əməliyyatları həyata keçirirlər:

- Kredit məsələlərində vasitəçilik;
- Hesabat işlərində vasitəçilik;
- Qiymətli kağızlar bazarında tənzimçilik işləri;
- Broker-diller fəaliyyəti və s.

Banklar birjanın daimi iştirakçılarıdır. Onlar birja əməliyyatlarını, qiymətli kağızların satış proseduralarını sərbəst şəkildə həyata keçirməyə qadirdirlər. Kommersiya bankları öz müştərilərinə pulların müxtəlif depozitlər formasında rahat şəkildə saxlanmasını təqdim edir.

Yuxarıda adıçəkilən fəaliyyətlərdən savayı, bank həmçinin digər əməliyyatları həyata keçirir. Bu əməliyyatlar aşağıda nümayiş etdirilən bəndlərdə qeyd ediliblər.

- Passiv əməliyyatlar;
- Aktiv əməliyyatlar;
- Bankın daxili əməliyyatları;

Passiv əməliyyatlar bank resurslarının özlərinin, cəlb edilmiş maliyyə vəsaitlərinin sayəsində formalaşması ilə sıx əlaqəlidir. Bankın daxili resurslarına səhmdar və ehtiyat kapitalını və bölüşdürülməmiş gəlir aiddirlər. Onlar mühüm rola malikdirlər, çünki daxili kapitalının azalması bəzən bankların bankrot olmasına gətirir. Aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsinin əsas mənbələrindən biri cəlb edilmiş maliyyə vəsaitləridir. Səhmdar kapitalı, başqa sözlərlə desək, bankın nizamnamə kapitalı aksiyaların buraxılması və yerləşdirilməsi ilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, banklar öz fəaliyyət və əməliyyatlar sahəsi inkişaf etdikcə yeni aksiyaların buraxılışını tədricən həyata keçirirlər.

Bankların ehtiyat kapitalı və ya ehtiyat fondu gəlirlərdən ayrılan xüsusi məbləğlərdən formalaşır və onun əsas məqsədi qiymətli kağızların ucuzlaşmasına görə yaranan gözlənilməyən itkilərin aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Bölüşdürülməmiş gəlir deyiləndə dividendlərin ödənilməsindən və ehtiyat fonda əlavə pul məbləğlərinin keçirilməsindən sonra ortadaqalan pul miqdarı nəzərdə tutulur (Маркова О.М., Сахарова Л.С., Сидоров В.Н. 2006, s.56).

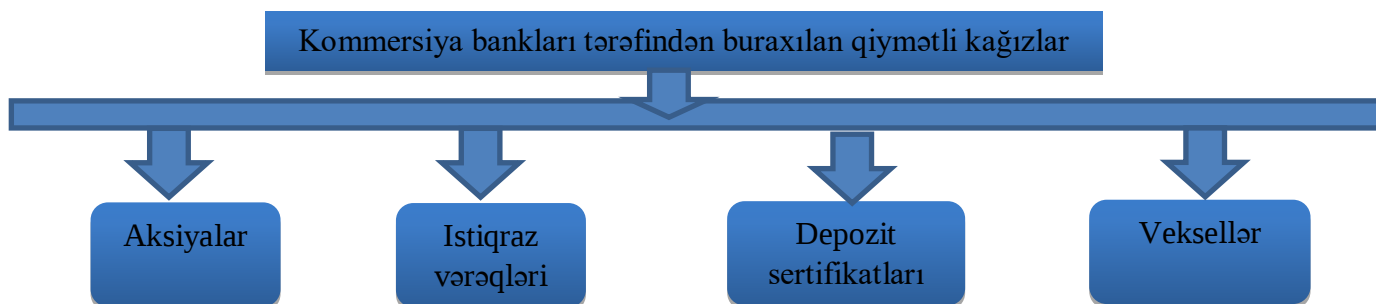
Əvvəllər deyildiyi kimi, cəlb edilmiş vəsaitlər kommersiya bankının maliyyə resursların əsas hissəsini təşkil edir. O, depozitlər, korrespondensiya hesablarıdır.

Bankın ən əsas cəlb edilmiş resursları kimi müxtəlifnövlü depozitlər, yəni müştərilərin pul yatırımları çıxış edirlər. Bu pul yatırımlarının məbləğləri cürbəcür ola bilirlər. Şirkətlərin hesabında olan, işçilərin əmək haqqının ödənilməsinə xərclənən, dövlət şirkətlərinin və müəssisələrinin maliyyə vəsaitləri istifadə edilmirlər. Depozitlər təcili, zəruri və saxlanılacaq depozitlərə bölünürlər.

1.2. Kommersiya banklarının maliyyə bazarında dövriyyəyə qiymətli kağızların buraxılması üzrə fəaliyyəti

Kommersiya banklarının resursların formalaşdırılmasına dair apardığı siyasət əhalinin və hüquqi şəxslərin azad maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin ənənəvi formalarının dəstəklənməsinə və yeni formalarının icad edilməsinə, passivlər strukturunun likvidləşmə və təkmilləşmə prosesinə köməklik edir. Maliyyə bazarı cəlb edilmiş qısamüddətli maliyyə resurslarının iqtisadiyyat üçün uzunmüddətli kreditlərə daimi şəkildə çevrilməsinə dair zəmanət verən bankın vasitəçilik mexanizmində xüsusi rola malikdir; onun stabil fəaliyyəti banklara öz səlahiyyətlərini fasiləsiz şəkildə maliyyələşdirilməsini və kapitalın iqtisadiyyatın daimi fəaliyyəti üçün dövriyyəyə buraxılmasını təmin edir. İnvestorlar iqtisadiyyatın müasir mərhələsində öz maliyyə vəsaitlərini və azad maliyyə resurslarını qiymətli kağızlar kimi vacib bank vasitələrinə yerləşdirməyə daha çox üstünlük verirlər. Kommersiya bankları maliyyə bazarında vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olarkən müxtəlifnövlü qiymətli kağızların eminentləri kimi çıxış edə bilirlər.

Şəkil 1: Kommersiya bankları və qiymətli kağızların əlaqəsi

Mənbə: Маркова О.М., Сахарова Л.С., Сидоров В.Н. 2006

Universal maliyyə-kredit institutları olan kommersiya bankları həmçinin qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları kimi çıxış edirlər. Eminent qiymətli kağızları buraxan və öz adından qiymətli kağızların sahibləri qarşısında iltizamlara malik olan dövlət orqanı, yerli hakimiyyət orqanı və ya hüquqi şəxsdir. İnvestor öz adından və hesabından qiymətli kağızları əldə edən və onların əsasında mülkiyyət hüququnu ələ keçirən fiziki və ya hüquqi şəxsdir. İnvestisiya institutu qanunvericilik əsasında təsis edilmiş hüquqi bir şəxsdir (Мартинова О.И. 2005, s.78).

Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, yəni sahibkarlar kimi qeydiyyatdan keçən kredit şirkətləri və həmçinin sadə vətəndaşlar (fiziki şəxslər) hüquqi şəxslər kimi qələmə verilir. Onlar aşağıda nümayiş etdirilən fəaliyyət növlərini həyata keçirirlər:

- Broker fəaliyyəti;
- Diller fəaliyyəti;
- Klirinq fəaliyyəti;
- Depozit fəaliyyəti;
- Qiymətli kağızlar sahiblərinin reyestrda qeyd edilməsi;
- Qiymətli kağızlarla ticarət prosesinin təşkilinə dair həyata keçirilən fəaliyyət;
- Qiymətli kağızlar bazarının idarə edilməsinə dair həyata keçirilən fəaliyyət;

Broker - müştərinin adından və ya müştərinin adından və ya müştərinin adından, müştərinin adından, qiymətli kağızlar bazarında fond bazarının müştərisi ilə əlaqəsi olan mübadilə brokeridir. Broker müştəri ilə broker xidmətləri haqqında müqavilə bağlayır. Müqavilənin razılaşdırılmasının brokerləri razılaşmanın razılaşdırılması ilə müştərini dərhal təsdiq etməlidirlər.

Diler — birja əqdlərinin müəyyənləşdirilmiş qaydada öz adından, öz hesabına bağlanmasını həyata keçirən və sonradan onu birjada satmaqla məşğul olan birja vasitəçisidir. Dilerlər, qiymətli kağızlar yalnız öz adlarıyla (özləri üçün) və ardınca satışlar üçün vasitəçilik xaric alma haqqına malikdir. Özləri ilə vasitəçilər arasında bazarlıq edə bilirlər. Dilerlər gəliri, qiymətli bir kağızı karlı bir qiymətdən satmaqdan gəlir, yəni valyuta fərqidir. Diler fəaliyyəti ilə ancaq kommersiya şirkəti olan hüquqi şəxs məşğul ola bilər.

Klirinq təşkilatı deyiləndə ikitərəfli iltizamları (qiymətli kağızlarla əməliyyatlar, müqavilələr və onlara aid olan mühasibat hesabatı haqqında məlumatların toplanması) və onlara aid hesabatları təyin edən qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı nəzərdə tutulur.

Qiymətli kağızlarla bağlı olan klirinq proseslərini həyata keçirən təşkilatlar qiymətli kağızlarla həyata keçirilən əməliyyatları və hesabatları nəzərə alaraq müəyyən qarşılıqlı iltizamlar çərçivəsində hazırlanmış mühasibat sənədlərini qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları ilə bağlanan müqavilələr əsasında icra etmək üçün qəbul edirlər.

Qiymətli kağızlarla əlaqəli olan müqavilələrin hesablaşmasını həyata keçirən klirinq şirkətləri qiymətli kağızlarla əlaqəli olan müqavilələrin həyata keçirilməməsinin nəticəsində əmələ gələn bilən riskləri azaltmaq üçün xüsusi fondları rəsmiləşdirməlidirlər. Klirinq şirkətlərinin xüsusi fondlarının minimal həcmi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyə əsasən təyin edilir.

Depozitari - qiymətli kağızların sertifikatkarını, qiymətli kağızlara aid olan hüquqların və hesabatların saxlanması ilə məşğul olan qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısıdır. Depozitari deyiləndə ancaq hüquqi şəxs başa düşülə bilər.

Registrar (reyestra nəzarət edən) - qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları və qiymətli kağızların sahibləri haqqında məlumatların toplanması və fikasiyası, qeydə alınması və emalı, saxlanması və təqdim edilməsi ilə məşğul olan hüquqi şəxsdir (Мемберова Н.В. 2006, с. 81). Reyestra nəzarət edən eminent tərəfindən təyin edilən qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısıdır.

Registrar eminentin qiymətli kağızlar sahiblərinin siyahısında qeyd edilən qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaq hüququna malik deyil. Eminent tərəfindən reyestr sisteminə aid olan müqavilə ancaq registrarla bağlana bilər. O, qeyri-məhdud eminentlərin reyestlərini təşkil etməyə kömək edir.

Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları arasında mülki və hüquqi razılaşmaların uğurla bağlanmasına böyük miqdarda fayda gətirən xidmətlər toplumunu təqdim edilməsi ilə məşğul olan qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısıdır.

İdarəçi şəxs deyiləndə digər hüquqi və ya fiziki şəxsə mənsub olan qiymətli kağızların, investisiya üçün nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitlərinin, istiqraz vəərə-qələrinin əvvəlcədən təyin edilmiş müddət ərzində idarə edilməsini həyata keçirən qiymətli kağızlar bazarının daimi iştirakçısı nəzərdə tutulur. İdarəçiliklə məşğul olan insan həm fiziki şəxs, həm də fərdi sahibkar ola bilər.

Broker və diller fəaliyyəti, qiymətli kağızlara və depozitə aid olan fəaliyyət növü bir şirkət tərəfindən, yəni bu proseslərin həyata keçirilməsinə dair xüsusi lisenziyaya malik olan şirkət tərəfindən icra edə bilər (Миркин Я.М. 2004, s.205).

Klirinq fəaliyyəti depozitar fəaliyyətlə və ya qiymətli kağızlar bazarının ticarət sistemilə birləşdirilə bilər. Qiymətli kağızların idarəçiliyi üzrə fəaliyyət səhmdar investisiya fondlarının etibar edilmiş idarəçilik sistemi ilə, qeyri-dövlət pensiya fondlarının aktivlərinin və ya investisiya fəaliyyətinin idarəçiliyi ilə birləşdirilə bilər (Евремов И.А. 2006, s.126). Əgər bu növ birləşmə baş versə, qiymətli kağızların idarəçiliyi üzrə fəaliyyət proseduru broker, diller və depozitar fəaliyyətlə birləşdirilə bilməz.

Hər bir ölkədə qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılar sayı, o cümlədən onların fəaliyyət şəraitləri dövlət tərəfindən təyin edilir. Dövlət qanunvericiliyi bu sahədə istehsalatın və ölkənin maliyyə vəziyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirir və iqtisadi böhran zamanı dəyişikliklərə məruz qalır.

Dünya praktikasında kommersiya banklarının qiymətli kağızlar bazarına fəal inteqrasiya prosesi müşahidə edilir. Kommersiya bankları müxtəlif ölkələrin qiymətli kağızlar bazarlarında müxtəlif yerləri tuturlar. Amma buna baxmayaraq, kommersiya banklarının qiymətli kağızların milli və beynəlxalq bazarları ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin bir neçə ümumi məqamını qeyd etmək olar.

Əgər kommersiya banklarının fəaliyyəti bəzi ölkələrin (Yaponiya, ABŞ, Kanada) fond bazarlarında məhdudiyyətlərlə üzləşirsə, o zaman onlar digər yollarla, yəni broker şirkətlərinin, investisiya, kredit təşkilatlarının və banklarının köməyi ilə öz fəaliyyətinə davam edirlər.

Qiymətli kağızlarla ən geniş şəkildə Almaniyanın kommersiya bankları fəaliyyət göstərirlər (Бердникова Т.Б. 2006, s.125). Burada banklara qiymətli

kağızlarla bütün əməliyyat növlərini həyata keçirməyə dair qanunvericilik tərəfindən xüsusi imkan yaradılır: onlar eminent, vasitəçilər və nəhayət iri investorlar kimi çıxış edirlər (əsasən istiqraz vərəqələrini dövriyyəyə buraxırlar).

Hal-hazırda bütün ölkələrdə kommersiya banklarının qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatdan və investisiya fəaliyyətlərindən əldə edilən gəlirlər maliyyə resurslarının formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdirlər.

Kommersiya banklarının iştirak formalarının qiymətli kağızlar bazarlarında genişləndirilməsi və diversifikasiyası öz ətrafında investisiya fondlarını, broker firmalarını, konsultasiya şirkətlərini və maliyyə resurslarına malik olan digər şirkətləri cəmləşdirən iri maliyyə-kredit bank qruplaşmalarının əmələ gəlməsi ilə sona çatdı (Куницын Н.Н. Унивицкий Л.И. Малеева А.В. 2005, s.266).

Kommersiya bankları xarici investisiya banklar şəbəkəsini və filiallarını yaradaraq qiymətli kağızların beynəlxalq bazarına çıxırlar. Xarici filialların investisiya fəaliyyəti qiymətli kağızlarla əməliyyatlar proseslərinin həyata keçirilməsinə dair məhdudiyyətlərə malik ölkələrdə daha da geniş şəkildə yayılır.

Kommersiya banklarının qiymətli kağız bazarlarında yeni fəaliyyət forması kapitalın bu və ya digər maliyyə aktivlərinin hesabına əlavə edilməsinə və ya yatırılmasına dair konsultasiya xidmətlərinin təqdim edilməsindən ibarətdir (Килячков А.А. 2005, s.305).

Konsultasiya xidmətləri müxtəlif aktivlərin gəlir və risk ehtimallarını və nisbətlərini dərinlən nəzərdən keçirilməsinə, müştərilər üçün alış alqoritminin, qiymətli kağızlar portfelinin yaradılmasına dair xüsusi şərait yaradan bankın daxili məlumat sistemində arxalanır.

Kommersiya bankları öz aksiyaların, istiqraz vərəqələrin, veksellərin, depozit sertifikatların və digər qiymətli kağızların emitenti kimi, həmçinin qiymətli kağızları öz hesabına əldə edən investorlar kimi də çıxış edə bilirlər. Banklar qiymətli kağızlarla vasitəçilik əməliyyatlarını həyata keçirə bilirlər. Bu əməliyyatların keçirilməsi xüsusi mükafatlandırma (əlavə gəlir) ilə sona çatır (Букато В.И., Голован Ю.В., Львов Ю.И. 2006, s.165).

Kommersiya banklarının öz qiymətli kağızlarının emissiyası üzrə prosesləri nizamlanma prosedurasına ən çox məruz qalmış və metodoloji anlamda ən geniş tətbiq edilmiş proseslərdən biridir. İnvestisiya və vasitəçilik fəaliyyəti daha az nizamlanma proseduralarına məruz qalır. Amma buna baxmayaraq, banklar bütün bu istiqamətlər üzrə eynidəcərəli maraq nümayiş etdirirdilər.

Bankların emissiya fəaliyyəti deyiləndə bankın öz qiymətli kağızlarının buraxılma prosesi başa düşülür. Qiymətli kağızların buraxılışını təşkil edən bank emitent bank adlandırılır.

Maliyyə bazarında vasitəçilik funksiyasına malik olan kommersiya bankları müxtəlifnövlü qiymətli kağızların emitentləri kimi çıxış edə bilərlər (Миркин Я.М. 2004, s.168). Onlar təkcə aksiyaları və ya istiqraz vərəqələrini yox, həmçinin maliyyə bazarının alətlərini, yəni depozit və əmanət sertifikatlarını, veksellərini dövriyyəyə buraxırlar. Əgər aksiyalar və istiqraz vərəqələrinin emissiyasının əsasında bankın fərdi və borc kapitalı formalaşdırsa, o zaman sertifikatların və veksellərin buraxılmasını idarə edilən depozitlərin cəlb edilməsi kimi nəzərdən keçirmək olar.

1.3. Kommersiya banklarının maliyyə bazarında fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Hər bir kommersiya bankının əsas fəaliyyət məqsədi gəlirin əldə edilməsindən və çoxaldılmasından ibarətdir. Həmin gəlir təqdim edilmiş kreditlərdən və səhmlərdən gələn faizlər fərqlərinin əsasında formalaşır. Əlbəttə ki, kreditlərin faizləri depozitlərin faiz göstəricilərindən çoxdur. Bundan savayı bir çox kommersiya təşkilatları öz müştərilərindən bank gəlirinin əsas mənbəsini təşkil edən bank komissiyalarını götürürlər. Bank gəlirlərinin digər mühüm mənbələrinə həmçinin vaxtı keçmiş ödənişlərə görə cərimələr aiddirlər.

Kredit bankları öz müştərilərinə aşağıda nümayiş etdirilən xidmətləri göstərə bilərlər:

- əhaliyə, təşkilatlara və fərdi sahibkarlara kreditlərin təqdim edilməsi (mənzil kreditləri, avtokredirlər);

- depozitlər üzrə əməliyyatların fiziki və hüquqi şəxslər üçün keçirilməsi;
- əskinas vəsaitləri ilə həyata keçirilən bank əməliyyatları;
- daş-qaş cəvahiratla və dəyərli metallarla, həmçinin qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- istifadəyə yararlı olmayan əskinasların dövriyyədən çıxardılması və yaxud əvəz edilməsi;
- xarici ölkələrin valyutalarını alışı və satışı;
- lizinq razılaşmalarının həyata keçirilməsi üzrə əməliyyatlar və s.

Kommersiya bankları ümumi bank sisteminin bir parçası olaraq Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi funksiyalara analoji olan əməliyyatlar toplumunu həyata keçirirlər. Onların arasında olan fərqi ancaq müştərilərə, fəaliyyət xüsusiyyətlərinə və resurslar mənbələrinə nəzər salarkən müşahidə etmək olar.

Bankların maliyyə əməliyyatları aşağıda nümayiş etdirilən bəndlərdə qeyd edilib (Усковкин В.М. 2005, s.200):

- Sahibkarlıq edən və ya təsərrüfa işləri ilə məşğul olan şəxslərə kreditlərin verilməsi prosedurasında həyata keçirdikləri vasitəçilik;
- Sahibkarlıq edən və ya təsərrüfa işləri ilə məşğul olan şəxslərin hesabat və ödəniş məsələlərini çərçivəsində həyata keçirdikləri vasitəçilik;
- Fond bazarının formalaşması ucbatından qiymətli kağızlarla əməliyyat proseslərində həyata keçirdikləri iştirak prosedurası;
- Ümumi iqtisadi məlumatlara malik olan kommersiya bankları öz müştərilərinə səmərəli biznes inkişafının əsas istiqamətlərinə və strategiyalarına dair məsləhətlər verir;
- Ssudaların təqdim edilmə proseslərində həyata keçirdikləri iştirak prosedurası;

Kommersiya bankları öz iqtisadi fəaliyyət sahəsini tədricən genişləndirirlər. Son zamanlar faktoring, lizinq, konsalting əməliyyatları geniş şəkildə yayılmış oldular.

Faktoring kommersiya banklarının kiçik və orta ölçülü firmalarına və müştərilərinə təqdim etdiyi maliyyə xidmətlərinin bir formasıdır. Onun mahiyyəti fəal şirkət öz müştərilərinin borclarını ödəmək, öz müştərilərinin borclarını ödə-

mək hüququnu əldə etməkdir. Əksinə, ödəmə müddəti əldə olunana qədər borcların 70-90% -ə çatır. Borcun qalan hissəsi borcunun bütün məbləğinin geri çəkildikdən sonra müəyyən edilmiş dərəcələrdən çıxıla bilməsi şərtlə müştəriyə qaytarılır. Nəticədə, amil - firmanın müştəriləri borclarını tez-tez geri qaytarma imkanı əldə edir və bu səbəbdən faiz şirkətə ödənilir. Müştərinin öz borcunun fak-toring şirkətinə çevirdiyi faktoring əməliyyatları borc haqqı verir (Шихвердиев А.П. 2005, s.158).

Bütün dünyanı əhatə edən global iqtisadi böhranın baş tutmasından sonra faktoring razılaşmalarını bağlamaq istəyən insanların sayı kəskin sürətdə azaldı. Banklar özlərini borclu olan şəxslərdən uzaqlaşdırmaq istəyində olarkən faktoring razılaşmalarının faiz göstəricilərini kəskin sürətdə artırdılar. Həmin faiz göstəricisi ildə bəzən 40 faizə çatırdı. Məhsul və ya xidmətlər toplumunu təqdim edən insanlar qiymətlərin kəskin sürətdə azalmasına şahid olarkən onsuzda az olan gəlirin böyük hissəsini kredit-maliyyə müəssisələrinin adına keçirməyə o qədər də istəkli deyildilər.

Debitorlara gəldikcə, onlar iş şəraitinin kəskin şəkildə sərtləşməsi ilə üzləşdirlər. Məhz buna görə bütün bu proseslərdə ancaq “iriqabaritli” iştirakçılar, yəni illik gəlirlər göstəricilərinin əsasında bu biznesdə uğursuzluğa düşər olmayan banklar iştirak edə bildilər. Bank nə qədər nüfuzlu və görkəmlidirsə, bu cür ağır və sərt şəraitlərdə fəaliyyət göstərmə prosesi o qədər də mənfəət gətirən olacaq. Bir çox şirkətlər bu cür ağır və sərt şəraitlərdə həyata keçirilən biznes proseslərinə qatılmayaraq daha da əlverişli vəziyyəti gözləməyi özləri üçün strategiya seçdilər.

Buna baxmayaraq, demək olar ki bütün banklar repressiv faktoringə üz tuturlar, çünki ona əsasən onlar debitorların öz iltizamlarının həyata keçirilməsindən imtina edən zaman borcların ödənilməsini kreditorlardan tələb edə bilirlər. Bir tərəfdən bu proses təmiz faktoringin “ruhuna”, yəni onun fəaliyyət prinsiplərinə ziddir, çünki borcların alınması risklərə düşər olan tədbirdir. Digər tərəfdən isə, seçməyə çox elə də çox variant olmur, həm də bu növ razılaşmalarda pulsuz qalmaq riski o qədər də böyük deyil. Banklar ancaq ciddi fəaliyyət istəyini göstərən və mühüm nailiyyətləri əldə edən şirkətlərlə fəaliyyət aparacaqlar. Bu növ müəssisələrlə

əməkdaşlıq etməyə hər bir bank razı olacaq. Əgər hansısa bir şirkət iqtisadi bazarda beş ildən artıq fəaliyyət göstərsə və baş verən böhranlardan ciddi itkilər əldə etməyərək çıxıbsa, o zaman o faktoring prosesinin ən əlverişli şərtlərinin əldə edilməsinə dair yüksək şanslara malikdir. Reqressiz iltizam, yəni debitor tərəfindən ödənilməyən borcların kreditorlardan tələb və itkilətin bərpa etmək imkanının olmaması banklar tərəfindən çox gülürüz qarşılanmadı.

Əgər kimsə bu şəraitlərdə işləməyə razılıq versə də, faiz göstəricilərin rəqəmləri böyük olacaqlar. Diqqətəlayiqlik odur ki, maliyyə-kredit müəssisələri illik faiz göstəricilərini təyin edirlər, lakin qısa müddətlərlə kifayətlənirlər: məhsulun faktoringi üzrə bu müddət 90-120 gün çəkir. Bir tərəfdən, bir çox şirkətlərə bu o qədər də lazım deyil: onlar silsilədə vasitəçidirlər və məhsulu ondan daha çox gəlir əldə etməklə sata bilirlər (Лаврушин О.И. 2005, s. 146).

Amma biznes biznes olaraq qalır və hüquqi şəxslər arasında həyata keçirilən maliyyə əməliyyatları çox vaxt ləng şəkildə icra edirlər. Əgər debitor şirkətinin balansında likvid mülk (cihazlar, avadanlıqlar, təchizat, mexanika) varsa, o zaman onlar banklarla tam açıq şəkildə fəaliyyət prosesinə ümid edə bilirlər. Lakin o şirkətlər ki, öz diqqətini vasitəçilik sxemlərinə yönəldiblər və girov kimi ancaq məhsullar toplumunu təqdim etmə gücündədirlər banklar tərəfindən ciddi əməkdaş kimi qəbul edilməyəcəklər.

İcarə, əsasən, bank krediti, icarə və investisiya maddələrini daşıyırlar. Lizing sahəsi ilə kirayə verən arasında uzunmüddətli maliyyə müqaviləsi. Lizing müqaviləsinə əsasən, lizing lizingi satıcıdan tələb olunan aktivləri əldə etməlidir və onu lizing sahəsinin müvəqqəti mülkiyyətinə və istifadəsinə verməlidir.

İcarə - sənaye cihazlarının, maşınların, yeni texnologiyaların, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün binaların və qurğuların istifadəsi üçün fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin formasıdır.

Məsləhətçilik - biznesin inkişafı ilə maraqlanan korporativ müştərilərə göstərilən xidmətin növüdür (adətən ödənişlidir). Konsaltinq şirkəti bu xidmətlərin mənbəyidir. Nəticədə konsaltinq şirkəti (Məsləhətçi) müəyyən bir müddət ərzində bu gəlirdən % əldə edərək öz müştərilərinin gəlirlərini artırmaq üçün qəbul edir və

öhdəsinə götürür. Bir qayda olaraq məsləhətçi müştəri-şirkətə rəhbərliyə mütəxəssis məsləhətçi kimi daxil edilmə və strateji qərarlar kimi geniş səlahiyyətlərə malikdir.

Konsalting (ing. consulting – məsləhət vermə) – bu və ya digər sahənin müştərilərinə göstərə bilinən intellektual xidmətlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, konsalting təlim, tədris və ya treninqlər deyillər. Konsalting xidmətlərinin əsas məqsədi müştərinin spesifik məsələsinin və ya probleminin həll edilməsinə dair köməklik göstərməsindən ibarətdir (Колесников В.И. 2006, s. 236).

Konsalting xidmətləri konsultasiya alanın və konsultasiya verənin aralarında qarşılıqlı əlaqənin bəlkə olub-olmamasını nəzərdə tutur. Konsultasiya xidmətlərini həyata keçirən şəxs tələb etmir ki, konsultasiya alan şəxs ona təqdim edilən bütün məlumatları mənimsəsin. Yəni, müştəri konsalting şirkətinin xidmətlərini müəyyən pul məbləğinin qarşısında əldə edərkən konsultasiya verən insanın intellektual mülkündən, onun analitik hesablama qabiliyyətinə və təcrübəsindən istifadə edir. Konsalting xidmətləri kreditlərin cəlb edilməsi məqsədilə təqdim edilə bilər.

Konsalting xidmətlərini təqdim edən işçi personalı münasib maliyyə resurslarının tapılmasına və şirkətin fəaliyyət prosedurlarına lazımi investisiyaların yatırılmasına dair köməklik göstərə bilərlər. Müştəri biznesin düzgün şəkildə təşkil edilməsi, onun fəaliyyətinə ən çox münasib olan investisiyalar haqqında çox dəyərli məlumatları əldə edir. Müştəri bu məlumatı sərbəst şəkildə ala bilər, lakin bu zaman müəyyən işləri icra etməyə məcbur qalacaq. Məsələn:

- Nəzərdə tutulan regionun kreditləmə şərtləri haqqında məlumat əldə etmək;
- Müştərinin maliyyə vəziyyətini, onun ehtiyaclarını və imkanlarını nəzərdən keçirmək;
- Maliyyələşdirmənin optimal kompleksinin seçimi. Maliyyələşdirmə resursları bir neçə ola bilərlər;
- İnvestisiyalar üçün zəruri olan sənəd toplumlarının hazırlanması və investorlara təqdim edilməsi.

Məlumdur ki, konsultantların xidmətləri bu vəziyyətdə vaxtın qənaətinə dair çox böyük köməklik edir.

Trast-şirkət etibarlılıq, yüksək inam əsasında müxtəlif istiqamətdə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şirkət, müəssisə. Əsas etibarilə bu şirkətlər əhali əmanətlərinin və qiymətlilərinin idarə olunmasını həyata keçirir. Bu zaman cəlb olunan əmlak və qiymətlilərə görə məsuliyyət trast-şirkətin üzərinə düşür. Trast şirkət maliyyə münasibətlərində başlıca vasitəçi, o cümlədən pul köçürmələri üzrə vasitəçi kimi də fəaliyyət göstərə bilər.

Bəzi ölkələrdə ayrı-ayrı müəssisələrin pensiya fondlarının idarə edilməsi üzrə trast şirkətlər mövcuddur. Xarici praktikada trast şirkətlərin həyata keçirdiyi əməliyyatlar deyiləndə müştərinin maraqlarına cavab verən mülkün idarə edilmə forması nəzərdə tutulur (Мартинова О.И. 2006, s.115).

Mərkəzi ədəbiyyatda trast-şirkət xüsusi şərtlər əsasında banka, kredit təşkilatına və ya başqa təşkilata idarə olunma məqsədilə verilən əmlak kimi qələmə verilir. Hüquqi və fiziki şəxslərin əmlakını etibarlı idarə etmə məqsədilə müvəqqəti şəkildə cəlb edən subyekt, təşkilat trast-təşkilat və yaxud trast-şirkət adlanır.

Ayrı-ayrı xırda sahibkarlar tərəfindən etibarlılıq əsasında kapitalın investisiya fondunun şəklində birləşdirilməsi nəticəsində investisiya trustı yaranır.

Trastın təsisçisi və ya onun banisi trast şirkətini açan və onun idarəçiliyinə müəyyən mülkiyyəti təhvil verən fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

Trast şirkətinin müdiri və ya ona rəhbərlik edən insan mülkiyyətin idarə edilməsi üçün təyin edilən şəxsdir. “Mülkiyyət” rolunda burada təkcə mülkiyyətin özü və ona aid sənədlər yox, həmçinin maliyyə vəsaitləri, aksiyalar və qiymətli kağızlar çıxış edir. Bu müxtəliflik kiçik səhmlərin bir yerdə toplanmasına və gəlirlik gətirən layihələrinə yerləşdirilməsinə dair xüsusi imkan yaradır. Trast şirkətinin müdiri və ya ona rəhbərlik edən insanın vəzifələri və hüquqları trastın qanunvericiliyi və ya nizamnaməsi tərəfindən qəbul edilir. O hüquqi şəxs ki, onun lehinə trast müqaviləsi bağlanır mənfəət əldə edən şəxs kimi adlandırılır. Həmin insan müqavilədə üçüncü şəxs və ya trastın müdiri kimi də çıxış edə bilər. Kommersiya banklarının trast şöbələrinin funksiyaları üç böyük əməliyyat qrupundan ibarətdirlər:

- Müştərinin tərtib etdiyi vəsiyyətnaməsinə müvafiq olan mülkiyyətin üzərində həyata keçirilən rəhbərlik işləri;
- Etibarnamə əsasında xüsusi əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- Aqent xidmətləri;

Əgər kommersiya bankları ancaq maliyyə hesabatlarının həyata keçirilməsi və ssudaların verilməsi ilə məşğul olsa idilər, o zaman onlar müasir iqtisadiyyatda malik olduğu rolu düzgün şəkildə və ya ümumiyyətlə ifa edə bilməyəcəkdilər. Banklar pul vəsaitlərini ayırmayaraq maliyyə resurslarının həcmi artırmaq imkanına malikdirlər və bununla da ölkənin iqtisadi həyatını tənzim etməyə nail olurlar. Baş verən proseslərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə və pul səhmləri banklardan eyni zamanda geri götürülmür. Əgər qanunvericilik tərəfindən təyin edilən müəyyən bir pul fondu mövcuddursa, o zaman bankda olan pul vəsaitləri dövriyyəyə buraxılır və demək olar ki kredit emissiyası prosesi baş tutur. Kredit emissiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, banklar öz filiallarından və ya əsas müəssisələrindən nağd pul formasında olmayan ssuda götürən və öz gələcək xərclərini nağdsız formada həyata keçirməyə razılıq verən müştərilər üçün yeni (cari) qəbz hesabını açaraq öz maliyyə vəziyyətini artırır (Балабанов И.Т. 2002, s.215).

Kredit pul vəsaitləri kimi qəbz, veksəl və depozit elektron pullar çıxış edən bilərlər. Kredit emissiyası ölkənin iqtisadi həyatına mənfi şəkildə təsir göstərmir, çünki o dəqiq çəkilmiş və ya məhdudlaşdırılmış sərhədlərə, Mərkəzi Bankın ehtiyat tələblərinin əsasında təyin edilən məhdudlaşdırılmış sərhədlərə malikdir. Kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatlarının bütün həcm müxtəlifliyi gəlirlərin və xərclərin balansında özünü biruzə verir. Kommersiya banklarının aktivlərinə pul ekvivalentinə malik olan bankın hər bir mülkiyyət forması daxildir. Daha sadə formada deyərək kommersiya banklarının aktivlərinə pul vahidlərinin əsasında ölçülə bilinən bütün mülkiyyət daxildir. Kommersiya aktivlərinin əsas 4 qrupu seçilir:

- xərizənin nağd pulları (bank müəssisələrinin hesabında olan bütün maliyyə resursları);

- bank ssudaları (müşətilərə müəyyən şərtlər və tələblər əsasında təqdim edilən ssudalar, yəni bank sistemlərinə və müəssisələrinə mənsub olan, ssudalarda yerləşən amma hal-hazırda konkret nağd formasına malik olmayan potensial pul vəsaitləri);

- investisiyalar (adətən, dövlət şirkətlərinə, dövlətin qiymətli kağızlarına, o cümlədən fərdi şirkətlərin qiymətli kağızlarına yatırılan investisiya vəsaitləri);

- mülk.

Kommersiya şirkətlərinin aktivləri 5 əsas kriteriyaya bölünürlər. Əgər biz onları likvidlik (yəni potensial alıcını tapmaq və gəlir gətirmək) imkanından göstəricilərinə əsasən nəzərdən keçirsək məlum olacaq ki, xəzinənin nağd pulları orta likvidlik göstəricilərinə malikdirlər, mülkü isə likvid olmayan aktivlərin hesabına qatmaq olar. Ssudalar və investisiyalar adıçəkilən amillərin arasında ən yüksək likvid göstəricilərinə malikdirlər. Əgər aktivlər etibarlıq göstəricisinin əsasında təyin ediləcəksə məlum olacaq ki, məhz ssudalar və investisiyalar yüksək likvidlik riskinə malikdirlər (mənsub olduğu banka gəlir və ya mənfəət gətirməyə bilərlər və itkilərə düşər ola bilərlər), halbuki mülk və xəzinənin nağd pulları demək olar ki riskin əmələ gəlmə ehtimalından azaddırlar. Bank aktivləri gəlir gətirən (investisiya əməliyyatları, ssudalar, depozitlərlə əməliyyatlar) və gəlir gətirməyən (xəzinənin nağd pulları və mülk) aktivlərə bölünürlər (Евремов И.А. 2006, s. 146).

Bankların passivləri bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsində mühüm rola malikdirlər. Məsələn bundadır ki, kommersiya banklarının passivləri deyiləndə müxtəlif vəsaitlərdən bank resurslarının formalaşmasına dair istiqamətləndirilən əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

Düzünü demək lazımdır ki, aktivlər passivlərə nisbətən bank sisteminin fəaliyyət sxemində ikincidərəcəli amillər kimi hesab edilirlər. Bank sisteminin təşkili üçün ilkin növbədə xarici mənbələrdən (yəni passivlərdən) istifadə edərək maliyyə vəsaitlərini cəlb etmək lazımdır. Həmin cəlb edilmiş resursların əsasında bankın fərdi kapitalı (aktivləri) formalaşır. Passiv əməliyyatlar bankların

resurslarını formalaşdırırlar və aşağıdakı bəndlərdə qeyd edilən amillərə bölünürlər:

- İlk emissiyanın (qiymətli kağızların buraxılma prosesi) əsasında bankın daxili kapitalının formalaşdırılması;
- Fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin qəbul edilməsi;
- Bank fəaliyyətinin nəticəsində əldə edilən gəlirlərin bir hissəsinin bankın daxili maliyyə resurslarını çoxaltmaq məqsədilə ayrılması;
- Dövlət qurumlarından və digər dövlər və ya bank müəssisələrindən maliyyə vəsaitlərinin əldə edilməsi prosesi.

Passiv əməliyyatlar dövriyyədə olan maliyyə vəsaitlərini banklara cəlb edilməsinə dair xüsusi şərait yaradırlar və bununla cəlb edilmiş və daxili maliyyə resurslarının nəticəsində yaranan bankın kredit potensialını təşkil edirlər. Səhmdar kapitalı (qiymətli kağızların buraxılma və yerləşdirmə prosesinin nəticəsində yaranan nizamnamə fondu), ehtiyat kapitalı (əldə edilən gəlirlərdən gözlənilməyən itkilərin qarşısını almaq məqsədilə ayrılan pul vəsaitləri) və bölüşdürülməmiş gəlir (dividendlərin ödənilməsindən sonra və ehtiyat kapitalın bərpa olunmasından sonra ortadaqalan pul vəsaitləri) bankın daxili vəsaitlərini təşkil edirlər (Белоглазова Г.Н. 2007, s. 126).

Müxtəlif yerlərdən cəlb edilən maliyyə vəsaitləri (depozitlər, kreditlər və s.) aktiv bank əməliyyatlarının bir çoxunun (demək olar ki 90 %) təmin edilməsində görə dəyərli maliyyə vəsaitləri kimi qeyd edilirlər.

Kommersiya banklarının əsas gəlir mənbələri bunlardır:

- Faizlərlə verilən kreditlər;
- Səhmlərə görə dividendlər;
- Komissiya ödənişləri və s.

Bankların xərcləri hesablanmış və ödənilmiş faizlərdən, inzibati idarəçilik aparatının maliyyələşdirilmə prosedurasından, amortizasiyaya ayrılan pul məbləğlərindən və əməliyyat xərclərindən ibarətdirlər.

Mədaxil həcmlərinin artması xərclənmiş maliyyə vəsaitlərini üstələyən zaman bank əsas gəlir mənbəsini kimi çıxış edir. Həmin gəlirin 55 faizi dövlət büdcəsinə ödənilir.

Qalan gəlirin əsas hissəsi ehtiyat və digər fondların yaradılması və cari kommersiya fəaliyyətinin təşkil edilməsi naminə istifadə edilir. Kommersiya bankları investorları və digər maliyyə mənbələrini iş prosesinə cəlb edərək həmçinin vasitəçilik əməliyyatları ilə məşğul olurlar. Amma kommersiya banklarının fəaliyyət sistemi təkcə bu əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə sonuclandır.

Hal-hazırda kommersiya banklarının həyata keçirdiyi 300 yaxın əlavə əməliyyatlar sistemi qeydə alınmışdır. Bankla müştəri arasında olan münasibətlər rəsmi şəkildə sənədləşdirilmişdir. Müştərilər bankın seçiminə dair qərarları sərbəst şəkildə qəbul edən bilərlər.

Kommersiya banklarının həyata keçirdiyi əməliyyatlar toplumu həm manat dəyərində, həm də digər xarici valyuta dəyərində hesablanı bilər. Kommersiya banklarına maddi dəyərlərin istehsalına və satışına aid olan proseduraları, həmçinin valyuta riskləri istisna olmaqla bütün digər risklərin sığortalanma əməliyyatlarını həyata keçirmək qəti qadağandır.

Kommersiya bankları banklararası müqavilənin tərtib edilməsi zamanı özlərinin arasında əlverişli sazişlər imzalaya bilərlər və müəssisələrin nizamna-məsində qeyd edildiyi tərzdə kredit və ya depozit formasında olan maliyyə resurslarını cəlb edə bilərlər (Колесников В.И., Кроливецкий Л.П. 2006, s.188).

Kommersiya bankları pul vəsaitlərinin saxlanması və qorunulmasına dair fəaliyyət göstərən bankları özləri seçirlər və bunun üçün də korrespondent hesabı açırlar. Bundan savayı, əgər kommersiya bankları maliyyə vəsaitlərinin kifayət dərəcədə olmamasına görə öz üzərinə düşən öhdəlikləri və ya iltizamları həyata keçirə bilmirsə, o zaman onlar kreditin əldə edilməsi məqsədilə Mərkəzi Banka müraciət edə bilərlər.

II FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ BAZARINDA VASİTƏÇİLİK ƏMƏLİYYATLARI.

2.1. Kommersiya banklarının maliyyə bazarında lizinq əməliyyatları.

Kommersiya banklarının lizinq fəaliyyətlərində iştirakı bəzi səbəblərlə izah edilir. İqtisadi baxımdan ən vacib səbəb odur ki, lizinq fəaliyyətini maliyyə əməliyyatlarının bir forması, kapital sərmayələrini reallaşdırma və ya investisiya etmə imkanı kimi dəyərləndirmək olar. Bank müxtəlifnövli avadanlığı şəxsi mülk kimi əldə edərək kapital investisiyalarını həyata keçirir. Azərbaycan banklarının həyata keçirdiyi bank fəaliyyətlərinin analitik balansı ilə tanış olmaqla bankların fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdən keçirə bilərik (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Kommersiya banklarının analitik balansı (dövrün sonuna)

İl, ay	Xalis Xarici Aktivlər	o cümlədən		İqtisadiyyata tələblər	Manatla depozitlər	Xarici valyutada depozitlər
		Məcmu xarici aktivlər	Xarici Öhdəliklər			
2015						
01	-1951,0	3098,6	-4935,6	18119,3	6878,6	4331,5
12	-339,5	7650,5	-8204,5	20827,6	3895,8	12608,5
2016						
01	-151,6	8009,5	-8385,9	20305,5	3511,2	11927,9
12	-3916,4	3422,4	-7224,8	15800,2	5163,1	9336,3
2017						
01	-4190,7	4013,0	-8071,7	16043,6	4818,7	10276,8
12	3409,9	5874,0	-2308,3	11363,2	4943,7	10301,5
2018	3913,8	5906,3	-1828,1	13057,8	7023,8	9399,5
2019						
01	4557,4	6755,5	-1913,1	12703,2	6652,2	9699,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Cədvəldən də gördüyümüz kimi, bank əməliyyatları məcmuu xarici aktivlər, xarici öhdəliklər, manatla depozitlər və sair baxımından son illərdə yüksəliş göstərmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən linziqi müəyyən ödənilmə müddətinə malik olan maliyyə kreditinin xüsusi növü kimi xarakterizə etmək olar. Lizinq fəaliyyəti geniş yayılan ölkələrdə lizinq əməliyyatları şirkətlərin kreditləşdirilmə vasitəsindən

daha çox bank sisteminin daha yüksək səviyyəli əməliyyatlar növü kimi çıxış edir (Адамова К.Р., 2003, s.57).

Bank xidmətlərinin bazarında rəqabətin şiddətlənməsi zamanı müxtəlif banklar tərəfindən lizinq əməliyyatlarının həyata keçirilməsi bankların nüfuz sahəsinin genişlənməsinə dair xüsusi şərait yaradır.

Respublikanın kommersiya bankları maliyyə vəsaitlərini lizinq əməliyyatlarının həyata keçirmək üçün müxtəlif növ mülkün və ya daşınmaz əmlakın alışına xərcləyərək əsas fondların yenilənməsinə, fəaliyyət strategiyalarının yeni baxımdan formalaşmasına və lizinq fəaliyyətinin cari və gələcək inkişaf səmtinin təyin edilməsinə dair əlverişli imkan yaradır (Адамова К.Р., 2003, s.57).

Banklar üçün lizinq əməliyyatların üstünlükləri həmçinin onların yüksək gəlirgətirmə potensialından ibarətdir. Bank lizinq ödənişlərinin vasitəsilə təkcə kommersiya ödənişlərinin formasına malik olan yeni gəlir mənbələrini yox, həmçinin lizinq fəaliyyətini inkişaf etdirir və uzunmüddətli kreditləşdirmədən fərqli olaraq xüsusi xarakter daşıyan lizinq əməliyyatlarının qeydiyyatı alınmaı zamanı maliyyə vəsaitlərinə qənaət edir. Bu məqamda Azərbaycanda olan lizinq şirkətlərinin fəaliyyət statistikasına baxmaq yerinə düşər.

Cədvəl 2. Lizinq şirkətlərinin bəzi fəaliyyət göstəriciləri

Şirkətin adı	Minimum və maksimum məbləğ	İllik %	İllik avans ödənişi	Lizinq müddəti	Lizinq obyektləri
Joint Leasing Company	10 000 AZN	17-21 %-dən başlayaraq	layihə dəyərinin 20-30%-i	10 ilədək	tikinti, sənaye texnikası, nəqliyyat vasitələri
Unilizinq (daşınmaz əmlak xaric)	obyekt növündən asılı olaraq dəyişir	21%	20-30%	2-5 il	tikinti, sənaye texnikası, nəqliyyat vasitələri
MBC Lizinq	şirkətin investisiyasının 60%-ə qədər	17-20%	30%	3-7 il	nəqliyyat vasitələri, istehsal avadanlığı, tibbi avadanlıq, tikinti
Qafqaz Lizinq	min. 15 000 AZN, maks. 800 000 AZN	18-26%	min. 20%	min. 3 ay, maks. 8 ay	minik avtomobilləri
Ata Lizinq (daşınmaz əmlak xaric)	min. məbləğ 5000 ABŞ dolları	20-30%	30%-dən yuxarı	12 aydan 60 ayadək	ikinci əl avadanlıqları
Finans Lizinq	min. məbləğ 10 000 AZN, 50-60%-ə qədər	20-25%-dən başlayaraq	40%	12-60 ay	nəqliyyat, inşaat, istehsalat, k/t avadanlıqları, iaşə
Parex Leasing & Factoring	10 000 AZN	20-35%	obyekt növündən asılı olaraq dəyişir	30-60 aya qədər	xüsusi təyinatlı texnika, avadanlıq, minik avtomobilləri

Mənbə: Lizinq şirkətlərinin rəsmi saytları məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir

Cədvəldən göründüyü kimi, ümumi şəkil, 30% -dən daha çox haqqı olan AR-müştərilər üçün 17% -dən başlayaraq icarə haqqı verildikdə, lizinq əməliyyatlarının orta müddəti 36 ay, orta illik faiz dərəcəsi 20%, avans ödənişləri 18-25-dir. %. Kirayə sektorunda lizinq aşağıdakı kimi portfel sahələrindən fərqlənə bilər: tikinti sektoru (40%), nəqliyyat (33%), istehsal (20%), digər sahələr (7%) (www.stat.gov.az).

İcarə portfelində AR-də leasing artım sürəti açıq şəkildə görünür. 2003-2007-ci illərdə ölkədə icarə portfelinin həcmi hər il ən azı 2 dəfə artmışdır. Lakin 2008-ci ildən etibarən icarə bazarı azalır. Məsələn, 2008-ci ildə maliyyə lizinq bazarının portfeli 200 milyon dollar idi. 2010-2011-ci illərdə ən çox 150 milyon dollar var. Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətini inkişafa doğru aparan lizinq fəaliyyətlərinin bazarında iştirakı iqtisadi effektivliyi və ya banklara xas olan

üstünlüklərdən savayı, həmçinin kreditləşdirmə prosesinin yaranmış ictimai və siyasi vəziyyətinin çətinlikləri ilə izah edilir (Cədvəl 2.3).

Cədvəl 3. Ümumi investisiya qoyuluşunda lizinqin payı

	2010	2011
Lizinq yolu ilə investisiya qoyuluşu (\$mlrd.)	0,17	0,15
Ümumi investisiya qoyuluşu (\$mlrd.)	17,6	21,66

Mənbə: Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir.

AR icarə bazarında nisbi azalmanın əsas səbəbi 2008-ci ildən etibarən bəzi güzəştlərin dayandırılmasıdır. Məsələn, vergi qanunvericiliyinə əsasən, kirayə obyektlərinə ƏDV verilmişdir. Ancaq AR iqtisadiyyatında dünya maliyyə böhranı təsirsiz olduğu üçün kirayə bazarına ciddi təsir göstərmədi. Başqa sözlə, bəzi lizinq şirkətlərinin portfelində azalma olmasına baxmayaraq, bu prosesdə bağlanmış və ya kəsilməmiş lizinq şirkətləri olmur. Hər hansı bir layihənin icrasına yaxınlaşan çox sayda lizinq şirkətləri deyil, bir sıra şirkətlər ümumiyyətlə böhranın bitməsinə qədər maliyyələşməmişlər. Buna baxmayaraq, ölkədə kirayə bazarının artım tempi ən çox bölgənin artım tempindən daha yüksək idi.

İnflyasiya dövründə təqdim edilən kredit resurslarının və faiz göstəricilərinin qiymətdən düşməsi baş verir. Beləliklə, istehlak qiymətlərinin indeksi 2001-ci ilin iyulundan fərqli olaraq 2002-ci iyulunda 15% artıb.

Bu mənada maliyyə lizinqi daha effektiv mexanizm kimi çıxış edə bilər, çünki o, qiyməti aşağı düşən pullardan fərqli olaraq lizinqə təqdim edilən avadanlığı eyni digər şəraitlərdə öz maya dəyərinin köhnəlmə amilini istisna etməklə qoruyub saxlayır. Bu tədbir lizinq razılaşmasının bütün müddəti ərzində yığılan bankların real aktivlərinin qiymətini inflasiya dərəcəsiindən asılı olmayaraq qoruyub saxlamağa kömək edir.

Beləliklə, lizinq ənənəvi bank kreditlərindən fərqli olaraq yeniçilik layihələrinin adı ilə bağlı olan bütün xərclərin ödənilməsi (maliyyələşdirilməsi) üçün xüsusi şərait yaradır. Lakin ölkəmizin iqtisadiyyatında cərəyan edən inflasiya prosesləri lizinqin Mərkəzi praktikada inkişaf yoluna ciddi təsir edir, çünki

qısamüddətli və ya uzunmüddətli bank əməliyyatları olan hər bir lizinq prosesləri yüksək inflasiya templərindən asılı olaraq banklar üçün risk mənbəsinə dönə bilər.

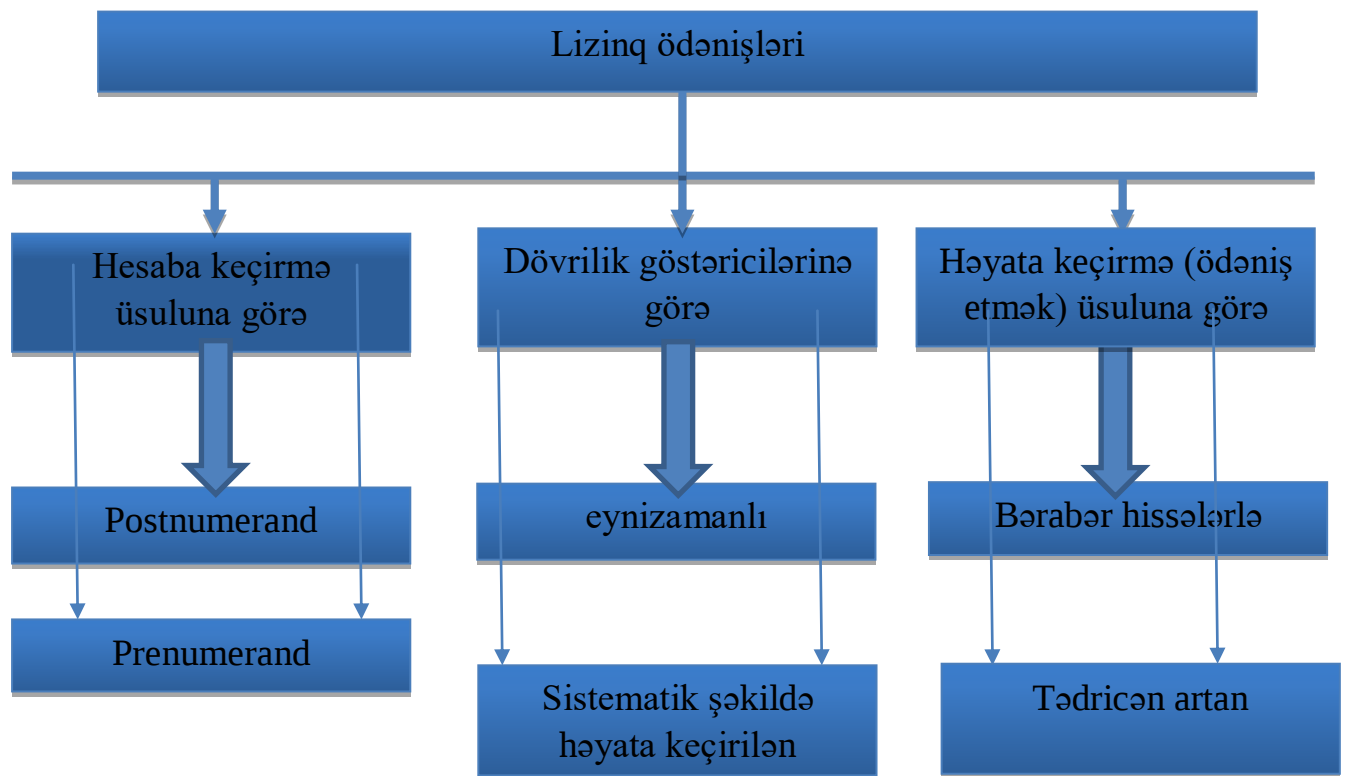
Məhz buna görə milli banklar mülkiyyəti 3-6 aylıq lizinq müddəti ilə təklif etməyə məcbur qalırlar. Bu mülkiyyət əsasən tikinti və təsərrüfat işlərində, digər fəaliyyət növlərində istifadə edilən avadanlıq və texnikadır (Sadıqov E.M., 2010, s. 131).

Şəkil 1-də kommersiya bankarının həyata keçirdiyi lizinq əməliyyatlarının ödəniş növlərinin təsnifatı göstərilir.

Lizinq ödənişlərin hesaba köçürmə metodundan asılı olaraq bir neçə ödəniş növü qeyd edilir:

- Postnumerand (İlk müddətin sonunda edilən) ödənişlər: bu ödənişlər növü lizinqə verilən avadanlığın qiymətindən gələn amortizasiya məbləğlərini, yəni lizinq verən bankın komisiyon haqqını özündə cəmləşdirir. Komisiyon haqqının məbləğinə kredit formasında təklif edilən lizinq əməliyyatından gələn faizlər, həmçinin lizinq razılaşmalarının çərçivəsində təqdim edilən əlavə xidmətlərin ödəniş məbləğləri daxildir;
- Postnumerand ödənişləri kimi, prenumerand (ilk müddətin əvvəlində edilən ödənişlər) də analoji ödəniş strukturuna malikdir.
- Avans (depozit) ödənişlər: bu ödənişlər əvvəlcə lizinq alan fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən lizinqi təqdim edən banka razılaşmanın imzalanmasından sonra avans kimi təqdim edilir. Avadanlığın qəbul etmə aktın imzalanmasından sonra lizinq əməliyyatının ümumi məbləği xırda-xırda ödənişlərlə sona çatdırılır.
- Qeyri-müəyyən ödənişlər: bu ödənişlərin məbləği razılaşmada qeyd edilən şərtlər və bəndlər əsasında təyin edilir. Həmin şərtlər məhsulların satış həcmindən, əldə edilən gəlirdən və ya digər xüsusiyyətlərinin əsasında formalaşır və yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq dəyişikliklərə məruz qalır (Məmmədov Z.F. , 2010, s. 168).

Şəkil 2: Kommersiya bankarının həyata keçirdiyi lizinq əməliyyatlarının ödəniş növlərinin təsnifatı.

Mənbə: Sadıqov E.M., 2010

Ödənişlər öz dövriliyinə görə aşağıda göstərilən növlərə bölünürlər:

- Sistemik ödənişlər (illik, aylıq) ödənişlər: bu ödənişlər razılaşmanı imzalayan şəxslər tərəfindən lizinq razılaşmasında təqdim edilən qrafikə əsasən ödənilir:
- Qarışıq ödənişlər: bu ödənişlər avans və sistemik ödənişlərin birləşdirilmiş növüdür.

Lizinq alan insanın maliyyə vəziyyətini və ödəniş etmək imkanlarını nəzərə alaraq lizinq ödənişlərinin həyata keçirmə üsulları lizinq razılaşmasında qeyd edilə bilər. Bu üsullar aşağıda göstərilən bəndlərdə qeyd edilib:

- Bərabər hissələrlə ödəniş;
- "Tədricən artan" ödənişlər üsulu: bu üsul sabit maliyyə vəziyyətinə malik olmayan lizinq əldə edən müştərilərlə iş prosesində tətbiq edilir. Bu növ müştərilər lizinqin ilkin dövründə ödənişi kiçik məbləğlərlə həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Məhsulun satışından və ya arendaya verilməsindən əldə edilən gəlirlər artan zaman ödənişlərin məbləğləri həmçinin artacaq.
- "Tədricən azalan ödənişlər" üsulu: bu üsul sabit maliyyə vəziyyətinə malik olan lizinq əldə edən müştərilərlə iş prosesində tətbiq edilir. Bu növ müştərilər

lizinqin ilkin dövründə ümumi məbləğin əsas hissəsini ödəyir, qalan məbləği isə cari razılaşmaya əsasən ödəyir (Bəşirov R.A. , 2014, s.25).

Kommersiya bankının lizinq əməliyyatlarında marağı lizinq kimi verilən kreditləşdirilmiş mülkiyyətdən faizlərin əldə edilməsi imkanından ibarətdir. Lakin lizinq əməliyyatları müxtəlif risklərə, məsələn, lizinqə götürülmüş avadanlığın bazarlarda tələbat tapmamaq riski ilə yanaşıdır. Bu ona görə baş verir ki, milli praktikada tətbiq edilən maşınların və avadanlığın 84.3 faizi 2-5 illik lizinq müddəti ilə lizinq alan şəxsə verilir, halbuki bütün bu texniki vəsaitlərin normal şərtlərdə istismar müddəti 7-10 ildir. Məhz buna görə lizinq əməliyyatların tənzimlənməsi üçün dövlətin müdaxiləsi zəruri hesab edilir.

Sahibkarlığın yeni şərtləri tikinti şirkətlərinin mühasibat uçotunun və metodika sistemlər toplusunun əsaslı sürətdə dəyişməsinə bais oldu. Təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni planlaşdırılmış sxemi mühasibat uçotuna integrasiya edilmişdir. Maliyyə investisiyaların və aktivlərinin (maddi olmayan aktivlərin, qiymətli kağızlar, əlavə dəyər vergisinin) yeni növləri əmələ gəlmiş, şəxsi (ehtiyat kapital, əlavə kapital və gələcək xərclər üçün nəzərdə tutulan) və borc götürülən (kommersiya bankları) kapitalın daxili tərkibi dəyişmiş, yeni sahibkarlıq əməliyyatları (büdcədən kənar olan fondlarla, lizinq əməliyyatlarla hesabət) formalaşmışdır (Михаил Хромов. , 2008, s.7).

Şirkətlərin investisiya fəaliyyəti bankların aktiv vasitəçiliyi tərəfindən hər bir formada həyata keçirilə bilər. Məhz buna görə dünya sahibkarların təcrübəsini nəzərə alaraq onların, yəni sahibkarların və bank sistemlərinin investorlarla kreditləşdirmə münasibətlərini (lizinq fəaliyyətlərinin inkişafı, iri investisiya obyektlərinin maliyyələşdirilməsi, konsorsium kreditlərinin etibarlı müştərilərə verilməsi, bank kapitalının iştirak etmə funksiyasının tətbiq edilməsi, yeni maliyyə və sənayə qruplarının yaranması və s.) inkişaf etdirmək zəruri bir tədbir kimi qiymətləndirilir (Кузьменко В.В., 2011, s.18).

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, kredit və fond institutlarını bəzən bir-birindən ayırırlar. Kredit institutları ssuda kapitalının bazarında fəaliyyət göstərir, fond institutları isə qiymətli kağızlar sahəsində tətbiq edilir. Lakin bu növ təsnifat

birmənəli deyil, çünki həmin institutlardan biri həm kredit institutlarının, həm də fond institutlarının həyata keçirdiyi fəaliyyəti reallaşdırı bilər. Bu çox vaxt kommersiya banklarının fəaliyyətinə şamil edilə bilər. İstisna hallarını ancaq bankların qiymətli kağızları ilə əlaqədar olan razılaşmalarda dövlət tərəfindən qoyulan iştirak qabağası təşkil edə bilər.

Bununla eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, institutların bir çoxu əməliyyatların bir qismini və ya ümumiyyətlə bütün hissəsini ya ssuda kapitalının bazarında (bu qrupa kommersiya bankları, lizinq şirkətləri, ssuda assosiasiyaları və s.) ya da fond bazarında (məsələn, fond birjalrı, investisiya və diler şirkətləri) həyata keçirir.

Bundan savayı, lizinq əməliyyatlarının iqtisadi effektivlik anlayışı gərək tək cə kommersiya bankının mövqeyindən yox, həmçinin bu lizinq əməliyyatında iştirak edən insanın nöqteyi-nəzərindən təhlil edilsin. Lizinqin effektivliyi haqqında söhbət açarkən xatırlatmaq lazımdır ki, həm bankın, həm də lizinq alan insanın və ya şirkətin bu razılaşmadan əldə edəcəyi mənfəət (gəlir) müqavilədə iştirak edən hər iki tərəfi qanə edəcəyi dərəcədə tənzim edilməlidir. Bu tədbir tam məntiqli sayılır, çünki lizinq əməliyyatının və lizinqin əldə edilməsi prosesində iştirak edən fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında bilsavasitə asılılıq müşahidə edilir: lizinq əməliyyatı lizinq alan fiziki və ya hüquqi şəxs üçün nə qədər sərfəli olacaqsə biznes sektoru bu növ kreditləşdirməyə o qədər də üstünlük verəcək, tələbatın artımı isə təklif sayını çoxaldacaq. Lizinq xidmətləri bazarda nə qədər çox təkliflər toplayarsə, potensial lizinq əldə edənlər həmin xidmətlər toplusunda o qədər də maraqlı olacaqlar. Məhz buna görə bank lizinq fəaliyyətinin effektiv olma xüsusiyyətinin iqtisadi baxımdan təhlil edərək bu məsələni lizinq əməliyyatlarının inkişaf konsepsiyasına daxil etməlidir.

2.2. Kommersiya banklarının maliyyə bazarında faktoring əməliyyatları.

Güclənən banklararası rəqabətin təsiri nəticəsində kommersiya banklarının xidmətlər sektorunun genişləməsinə dair yeni tendensiyalar müşahidə edilir. Həmin yeni tendensiyalara lizinq, faktoring və trast (ehtibar) əməliyyatları aiddir.

Bu əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə məşğul olan bankın strukturunda xüsusi şöbə yaradılır (Муршудли Ф.Ф., 2014, s.157).

Faktoring əməliyyatlarının əsasını fakturaların hesabat sistemi təşkil edir. Əməliyyatın mahiyyəti bundan ibarətdir: faktoring şöbəsi məhsulu gətirən şəxsle imzalanmış müqaviləyə əsasən gətirilmiş malın ümumi məbləğinin 4/5 hissəsini və qalan məbləği məhsulun satışından gəlirin olub-olmamasından asılı olmayaraq təyin edilmiş müddətə qədər ödəmək şərtini qəbul edərək həmin şəxsdən hesab fakturalarını əldə edir.

Forfeyting iki növə bölünür:

1. Daxili forfeyting: Daxili forfeyting forfeyting əməliyyatlarının bir ölkə daxilində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Yəni razılaşmanın bütün üzvləri bir ölkənin rezidentləri olmalıdırlar. Amma bu növ əməliyyatlar geniş yayılmayıb və praktikada az tətbiq edilir.
2. Beynalxaq forfeyting: Beynalxaq forfeyting əməliyyatlarının həyata keçirilməsi anında razılaşmanın bütün rezidentləri iştirak etməlidirlər. Bununla eyni zamanda hər ölkənin ancaq qeydiyyatdan keçmiş təşkilatları forfeyting xidmətlərini həyata keçirə bilər. Forfeytingin bu növü dünyada əsasən böyük ixrac həcmələrinə malik olan ölkələrdə geniş yayılıb. Forfeytingin bu növünün sayəsində şirkətlərin əksək sayı öz məhsulları üçün müştərilər tapa bilirlər və bu da öz növbəsində onların istehsalat və satış səhəsinin genişləndirilməsinə dair xüsusi şərait yaradır.

Beynalxaq forfeytingin tərkibində olan forfeyting xidmətlərinin ilkin maliyyə eksportunun vasitəsi kimi təqdim edilməsini xüsusi şəkildə vurğulamaq olar. Bu növ şirkətlərə məhsulların alınıb satılması ilə məşğul olan şirkətləri aid etmək olar. Bu fəaliyyətin ən adi misalı kimi dənli-paxlalı bitkilərin Cəbuni Amerikada Avropanın bir neçə treyderlərinə satışını qeyd etmək olar (Кузьменко В.В., 2011, s.56).

Forfeytingdən fərqli olaraq faktoring çox geniş təsnifat sistemində malikdir. Faktoringin əsas növlərinə aşağıda göstərilən növlər aiddir:

1. Açıq faktoring. Debitor faktoringin bu növündə debitor borcuna aid olan tələblərin faktoring şirkətinə təhvil verilməsi haqqında bildiriş alır. Bu əməliyyat hesab fakturasının üzərində olan xüsusi qeydin (yazının) sayəsində yerinə yetirilir. Bu xüsusi qeyd debitor borcuna aid olan tələblərin faktoring şirkətinə təhvil verilməsinin sübutu kimi çıxış edir. Bununla eyni zamanda debitor borcu bilavasitə olaraq faktoring şirkətinə ödəyir.

2. Qapalı və ya məxfi faktoring. Bu faktoring növü faktoring əməliyyatının debitoruna xəbər vermədən imzalanması ilə xarakterizə edilir. Cari vəziyyətdə debitor mövcud olan borcu malı gətirən şəxsə ödəyir, o isə öz növbəsində əldə edilən məbləği faktoring şirkətinin hesabına keçirir.

3. Daxili faktoring. Faktoring əməliyyatının imzalanması zamanı bu əməliyyatın hər bir üzvü eyni ölkələrin təmsilçiləri olmalıdır.

4. Xarici və ya beynəlxalq faktoring. Faktoring əməliyyatının imzalanması zamanı bu əməliyyatın hər bir üzvü müxtəlif ölkələri təmsil etməlidir.

5. Reqressiv təmayüllü faktoring. Tələblər hüququ nəzərdə tutulan vəziyyətdə faktoringlə məşğul olan şirkətə təhvil verilmiş halda olmasına baxmayaraq məhsul gətirən insan və ya şirkət yenə də müəyyən bir riskə məruz qalır. Faktoringlə məşğul olan şirkət ancaq likvidlik (aktivlərin reallaşdırılması) riskinə məruz qala bilər və onlar bu riski aradan qaldırmaq üçün borca malik olan şəxsdən borcun təyin edilən müddətə qədər ödənilməsini tələb edə bilərlər.

6. Reqressiv təmayüllərə malik olmayan faktoring. Buna oxşar razılaşmaların imzalanması zamanı şirkət debitor tərəfindən ödənişlərin həyata keçirilməməsinin ehtimal edilən riskini öz üzərinə götürür. Faktoringlə məşğul olan şirkət təkrar tələbləri məhsul gətirən insana səsəndirmək hüququnundan məhrum olur və borc məbləğinin ödənilməməsi halında itkilərə məruz qalır. Faktoring əməliyyatlarının həyata keçirilmə üsullarından asılı olaraq təsnifatı aşağıdakı cədvəldə göstərilir.

Cədvəl 4: Faktoring əməliyyatlarının həyata keçirilmə üsullarından asılı olaraq təsnifatı

Əlamət	Faktoring növü	Xarakterizə
Ərazi baxımından	Daxili	Faktoring əməliyyatının hər bir üzvü eyni ölkələrin

faktoring növləri		təmsilçiləri olmalıdır.
Debitorların faktoring razılaşmasından xəbərdar olma səviyyəsinə görə	Açıq	Debitor faktoringin bu növündə debitor borcuna aid olan tələblərin faktoring şirkətinə təhvil verilməsi haqqında bildirir alır
	Qapalı (konfidensial)	Bu faktoring növü faktoring əməliyyatının debitoruna xəbər vermədən imzalanması ilə xarakterizə edilir
Faktoringlə məşğul olan şirkətin risklərə məruz qalma ehtimallarına görə	Regress təmayüllü faktoring	Nəzərdə tutulan vəziyyətdə tələblər hüququ faktoringlə məşğul olan şirkətə təhvil verilmiş halda olmalarına baxmayaraq məhsul gətirən insan və ya şirkət yenə də müəyyən bir riskə məruz qalır
	Regressiv təmayülə malik olmayan faktoring	Faktoringlə məşğul olan şirkət təkrar tələbləri məhsul gətirən insana səsəndirmək hüququnundan məhrum olur və borc məbləğinin ödənilməməsi halında itkilərə məruz qalır.
Maliyyələşdirmə resurslarına malik olmasına görə	Maliyyələşdirmə resurslarına malik olmayan	Məhsulu gətirən insan faktoringlə məşğul olan şirkətin köməyiylə alıcıya hesab təqdim edir. Faktoringlə məşğul olan şirkətin əsas məqsədi ödənişin əldə edilməsindən ibarətdir.
	Maliyyələşdirmə resurslarına malik olan	Faktoringlə məşğul olan şirkət məhsulu gətirən insandan debitor borcunun əldə edərək onun 80-90% dərhal ödəyir və qalan 10-20 % razılaşmanın uğurlu şəkildə bitməsindən sonra ödəyir.
Kreditləşmə üsuluna görə	İlkin ödəniş	Müştəri borc iltizamlarından gələn faizləri əvvəlcədən əldə edir.
	İlkin müddətə dair edilən ödəniş	Müştəri borc tələblərinin əvvəlcədən təyin edilmiş məbləğini müəyyən müddət ərzində əldə edir.

Mənbə: Müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir

Kiçik və orta biznesin effektiv maliyyələşdirmə vasitəsi olan faktoring şirkətlərin debitor borclarının maliyyələşdirilməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasında böyük tətbiq etmə potensialına malikdir. Maliyyə xidmətlərinin bu sahəsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olan və fəaliyyət növlərini həyata keçirən şirkətlər üçün optimal həll yolu ola bilər:

1. Qəbul edilən malın hissə-hissə ödəmək imkanı;
2. Satış bazarların diversifikasiyasını həyata keçirmək və bununla da satış həcmələrini çoxaltmaq;
3. Girovun verilməsi üçün tələb edilən aktivlərə malik deyillər; (xüsusiyyət)

4. Debitor borclarında “qalan” dövriyyə vəsaitlərinə malikdirlər. (xüsusiyyət)

Faktoringin integrasiyası və inkişafı üçün həm ölkədə, həm maliyyə-kredit şirkətində müəyyən bazar şəraitləri formalaşmalıdır. Həm ölkədə, həm maliyyə-kredit şirkətində təqdim edilən tələblər aşağıdakı bəndlərdə qeyd edilib:

1. Ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən şirkətlərin mövcud olması;
2. İqtisadi bazarda aktiv fəaliyyət aparan vasitəçi şirkətlərin mövcud olması;
3. İstehsalçılarda böyük debitor borcunun yığılması;
4. İstehsal edən şirkətlərin və istehsal etdiyi məhsulların say artımına dəlalət edən tendensiyalar;

5. Adıçəkilən əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün inkişaf etdirilmiş qanunvericilik sisteminə malik olması (Муршудли Ф.Ф., 2012);

Maliyyə-kredit şirkətinə ünvanlanan tələblərdən bir neçələrini qeyd etmək olar. Həmin tələblər aşağıdakı bəndlərdə qeyd edilib;

1. Müştərilər iri dövriyyə kapitalına malik olmalıdır;
2. İdxal – ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən şirkətlər irihəcmli dövriyyə vəsaitlərinə malik olmalıdır;
3. Şirkətin azad likvid vəsaitlərinin məbləği böyük olmalıdır;
4. Müştərinin maliyyə vəziyyətini monitoring və analiz edən sistemin düzgün şəkildə işləməsi;
5. Müştəri haqqında məlumat bazasının olması.

Cədvəl 5: Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu (dövrün sonuna)

		mln.manat
	Real sektora kredit qoyuluşu	

İl, ay	Akkreditivlər üzrə		Zəmanətlər üzrə		Faktoring əməliyyatları		Overdraft		Maliyyə sektoruna kredit qoyuluşu
	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	cəmi	xüsusi çəkisi, %-lə	
2010	430,8	4,7	44,1	0,5	7,7	0,1	9,9	0,1	146,3
2011	419,9	4,3	49,1	0,5	2,8	0,0	12,2	0,1	176,4
2012	480,9	3,9	44,1	0,4	43,2	0,4	2,3	0,0	176,1
2013	492,5	3,2	39,8	0,3	3,1	0,0	12,8	0,1	247,2
2014	464,2	2,6	61,5	0,3	2,2	0,0	27,8	0,2	274,6
2015	934,6	4,3	134,8	0,6	5,5	0,0	29,1	0,1	383,3
2016	837,3	5,1	82,3	0,5	7,0	0,0	12,3	0,1	493,8
2017	185,0	1,6	0,5	0,0	9,1	0,1	19,7	0,2	200,5
2018	41,5	0,3	0,8	0,0	27,7	0,2	71,9	0,6	293,9
2019									
01	43,6	0,3	0,1	0,0	26,7	0,2	73,3	0,6	288,6
02	38,1	0,3	0,1	0,0	24,7	0,2	69,7	0,5	312,7
03	36,0	0,3	1,5	0,0	25,4	0,2	61,6	0,5	269,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik Bülleten 2019.

Cədvəldən də gördüyümüz kimi faktoring əməliyyatları 2016-cı ildə 7.0, 2017-ci ildə 9.1, 2018 – ci ildə isə 27.7 olmuşdur. Bu əməliyyatların yüksək tempə artdığını 2019-cu ilin yanvar ayı üçün olan 26.7 göstəricisi də sübut edir (www.cbar.az).

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən maliyyə bazarının və kredit təşkilatlarının bir çoxu yuxarıda qeyd edilən tələblərə cavab verir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasında faktoring fəaliyyətini düzgün şəkildə həyata keçirmək üçün lazımi iqtisadi və texniki bazislər var. Faktoring xidmətlərinin bazarı bizim ölkəmizdə yaranma mərhələsini keçir və onun gələcək inkişafı üçün müvafiq normativləri təkmilləşdirmək zəruri tədbir kimi sayılır.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən faktoring fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzim edilir. Mülki Məcəlləyə əsasən, fak-

toring fəaliyyəti qadağan olunmayan fəaliyyət növlərinə aiddir. Faktoring əməliyyatları ilə ancaq bu fəaliyyət növünün həyata keçirilməsinə dair xüsusi icazəyə malik olan banklar məşğul ola bilər. Amma faktoring fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasında adətən kommersiya bankları tərəfindən təqdim edilir. Faktoring fəaliyyətinin bank kreditləşməsinin yeni bir fəaliyyət növünün olmasını nəzərə alaraq faktoring xidmətlərini təqdim edən bankların sayı o qədər də çox olmayacaq. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Pasha Bank, Xalq Bank, CDB Bank və s. faktoring xidmətlərini təqdim edən bankların siyahısına aiddir.

Azərbaycan Respublikasında ən geniş yayılan faktoring növü daxili faktoringdir. Faktoring xidmətlərindən yayanlananlar əsasən tikinti, logistika, təsərrüfat, ticarət, yüngül sənayə kimi iqtisadi sektorlarda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlardır.

Bununla eyni zamanda banklar öz fəaliyyət sistemində beynəlxalq faktoringi əlavə edir. Beynəlxalq Faktoring Assosiasiyasının (FCI) üzvü olan Pasha Bank beynəlxalq faktoringi tətbiq edən banklardan biridir. Beynəlxalq faktoring bazarına çıxışı və faktoring sahəsinin qeyri – neft sektorunun inkişafı dövründə tətbiq edilməsi xarici ticarətin genişlənməsinə müsbət şəkildə təsir göstərir.

Yaranan şəraitdə faktoringin bizim ölkənin milli iqtisadiyyat sistemində inteqrasiyası xüsusi əhəmiyyətə malik olacaq, çünki bu sistem təkcə daxili bazarın inkişafına yox, həmçinin xarici bazarın inkişafına təsir edəcək. Faktoring fəaliyyətlərinin Azərbaycan Respublikasında inkişafı idxal və ixrac əməliyyatlarının say artımına gətirəcək. Bu tədbirlər milli məhsulların yeni kəşf edilmiş bazarlara daxil olmasına kömək edəcək. Digər tərəfdən isə maliyyə mexanizmlərinin sabit olmayan iqtisadi mühitdə faktoring əməliyyatlarının tətbiq edilməsi yerli sahibkarlara ixrac əməliyyatlarını risk etmədən həyata keçirməyə köməklik edəcək. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının verdiyi məlumatlara əsasən faktoring fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasında kifayət qədər inkişaf etməsinə dair fikir formalaşdırmaq olar (www.cbar.az).

Cədvəl 6: Faktoring fəaliyyətinə edilən investisiyalar (milyon manat)

İl	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Faktoring əməliyyatlarının dövryyəsi	0.5	19.8	7.7	2.8	43.2	3.1	2.2	5.5	7.0
Keçən illə müqayisədə artım (%)	-	3704	-61	-63	1426	-93	-29	150	27

Mənbə: Müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının təqdim etdiyi statistik məlumat əsasında

Cədvələ əsasən, faktoring əməliyyatlarını son illər ərzində həcmi sabit inkişaf əlamətləri biruzə vermir. Faktoring əməliyyatları ildən ilə ya kəskin sürətdə azalırlar, ya da ki artırılar. Göstəricilərin bu şəkildə olması bir daha sübut edir ki, faktoring Azərbaycan Respublikasında hələ yaranış mərhələsində qərarlaşır. Faktoringin Azərbaycan Respublikasında yaranmış vəziyyətinin hərtərəfli analizi, həmçinin onun inkişaf perspektivləri cədvəl № SWOT - analiz formasında göstərilir.

Cədvəl 7: Faktoring fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasında inkişaf mərhələsinin SWOT - analizi

Üstünlüklər	Çatışmazlıqlar.
--------------------	------------------------

İnvestisiya və inkişaf potensialının mövcud olması	Tənzimləyici mexanizmlərin , o cümlədən qanunvericilik bazasının mükəmməl olmaması.
Maliyyə alətlərin və məhsulların standartlaşdırılması	Marketinqin və infrastrukturun inkişafı
Müştərilər bazasının yaradılması üçün geniş bazaya	Peşəkar kardların lazımi sayda olmaması
Maliyyə - kredit şirkətlərinin aparıcı maliyyə məhsullarının və texnologiyalarının tətbiq edilməsinə dair yaranan tendensiya.	Faktoring əməliyyatlarına aid olan risklərin idarə edilmə qabiliyyətinin lazımi səviyyədə olmaması
	Biznes subyektlərinin lazımi dərəcədə məlumatlandırılmaması
	Ucuz xarici maliyyə resurslarının istifadə edilməsinə dair qoyulan məhdudiyyət
İmkanlar	Təhlükələr
Faktoring fəaliyyətinə aid olan xidmətlərinin təkmilləşmə	Maliyyə resurslarının lazımi dərəcədə olmaması
Müxtəlif faktoring xidmətlərinin tətbiq etmə sahəsinin genişlənməsi	Faktoring fəaliyyətlərini təşkil etmə texnologiyalarının tətbiq edilməsi sərf olunan maliyyə vəsaitlərinin artımı
Faktoring xidmətlərinin sabit inkişafının təmin edilməsi	Faktoring xidmətlərinə olan tələbatın tədricən artan qiymətlərə görə azalması
Kiçik və orta biznesi faktoring sektoruna cəlb edilməsi	Xarici şirkətlər tərəfindən həyata keçirilən sərt rəqabət proqramı
Faktoring xidmətlərinin müştərilərin ehtiyacları ilə uyğunlaşdırılması. Biznes subyektlərinin faktoring fəaliyyətinin müxtəlif cəhətliliyi haqqında məlumatlandırılması	

Mənbə: Müəllif tərəfindən (Кузьменко В.В., Современный факторинг в системе кредитных отношений. 2011) - ə əsasən ümumiləşdirilmişdir.

Yuxarıdakı cədvəldə göstərilmiş statistika faktoringin bizim ölkədə müəyyən inkişaf potensialına malik olmasına dəlalət edir. Amma faktoring əməliyyatlarının inkişaf prosesini ləngidən bir neçə amil var. Faktoringin qanunvericilik tərəfindən

lazımı dərəcədə dəstəklənməməsi və kifayət qədər inkişaf etmiş infrastrukturun olmaması - bütün bu amillər həmin “ləngidən amillər” siyahısına aiddir. Bu isə öz nöbətində biznes subyektlərinin faktoring biznesi haqqında kifayət qədər məlumatlandırılmamalarına gətirib çıxardır. Sabit inkişafı və faktoring sisteminin tətbiq edilməsinə nail olmaq üçün yuxarıda göstərilən nöqsanları və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və cari iqtisadi vəziyyətləri yaxşılaşdırmaq lazımdır. Faktoring əməliyyatlarını Azərbaycan Respublikasında integrasiya prosesini təkmilləşdirmək üçün komisiya haqqını və ya faktoring əməliyyatlarına aid olan xərcləri azaltmaq məqsədilə xarici ticarət sahəsində dövlət dəstəyini və ya zəmanətlərini tətbiq etmək məsləhətə uyğun sayılır (Муршудли Ф.Ф., , 2014).

2.3. Kommersiya banklarının maliyyə bazarında forfeyting və trust əməliyyatlarının xüsusiyyətləri.

Banklar və ya ayrı şirkətlər (trust şirkətləri) tərəfindən həyata keçirilən trust əməliyyatları iqtisadi bazarın inkişafında xüsusi rola malikdir. Banklar şirkətin istiqraz vəqərlərinə vəkil edilmiş şəxs kimi çıxış edir və qiymətli kağızların emissiyalarını həyata keçirir, qiymətli kağızların emissiyasına, alqı-satqı aksiyalarına aid olan hüquqların təhvil verilməsini icra edir, aksiya emissiyalarının qiyməti şirkətin nizamnaməsində qeyd edilən məbləği üstələməyəcəyini nəzarət altında saxlayır (Акрам Гасанов., 2013,).

Trust (trust-etibarlı idarəetmə) əməliyyatları – müştərinin vəsaitlərinə (əmlakı, pulu, qiymətli kağızları) və müqavilə göstərişinə əsasən həyata keçirilən əməliyyatlardır. Trust əməliyyatında bir tərəf digər tərəfin maraqlarını təmsil edərkən onun adından müxtəlif iqtisadi proseslərə qoşulur.

Müştəri ilə bank arasında olan trust münasibətləri müəyyən müddət ərzində mövcud ola bilər və ya müddətsiz müddətsiz ola bilər.

Etibarnamələrlə bağlı olan əməliyyatlar inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə böyük progress templərinə malikdir. Bu onunla əlaqədər ki, kommersiya bankları və onların nəzdində yaradılan trust şöbələri investisiya, hüquq kimi sahələrdə kifayət qədər peşəkar olan işçi personalına malikdir. Digər tərəfdən isə

banklar və digər maliyyə - kredit institutları arasında getdikcə artan rəqabət, bank əməliyyatlarının gəlirlik göstəricilərinin azalması, bank limitləri ilə həmişə yaranan problemlər, beynəlxalq kreditlərə qarşı qoyulan məhdudiyyətlər, o cümlədən qanunvericilik qaydaları əlavə maliyyə vəsaitlərinin əldə edilməsini məcburi tədbir kimi təqdim edir.

Bununla eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, trust əməliyyatları adətən böyük məsariflər tələb etmir.

Trust əməliyyatları öz xidmət göstərmə sahəsinə görə hüquqi və fiziki şəxslərə təqdim edilən xidmətlər növünə bölünür.

Hüquqi şəxslərə göstərilən xidmətlər bunlardır:

- şirkətlərin pensiya fondunun idarə edilməsi;
- istiqraz vərəqlərinin buraxılışı;
- borcların ödənilməsi fondunun yaranması;
- gəlirin müəyyən bir hissəsini şirkətin işçiləri arasında bölüşdürülməsi;

Kommersiya bankları tərəfindən trust əməliyyatlarına görə təqdim edilən xidmətlərin əksər hissəsi tələbat əsasında formalaşır. Muzdlu işçilərin “trustı” ya pensiya fondu ya da işçilər arasında bölüşdürülmüş gəlir kimi formalaşır (3, s.54).

Şirkətin müdiriyyəti (bəzən isə onun işçiləri) bank tərəfindən idarə edilən fonda maliyyə resurslarını işçilərin ödənişlərini vermək məqsədilə ötürürlər. Əgər işçilər pulları fonda ötürürlərsə, o fond *iştiraklı pensiya fondu* adlanacaq

Əgər pul məbləğləri işçilər tərəfindən yox, məhz müdiriyyət tərəfindən ötürülsə, o zaman trust *iştiraksız pensiya fondu* adlanacaq.

Bununla eyni zamanda şirkət əldə edilən gəliri bankın fonduna keçirir. Bankın fondu şirkət işçilərinin ödənişlərini və pul keçirmələrini nəzarət altında saxlayır.

Trust əməliyyatlarında istiqraz vərəqlərinin buraxılışı xüsusi yer tutur. Bank və şirkət arasında etibarnamə müqaviləsi həm istiqraz vərəqlərinə malik olan fiziki və ya hüquqi şəxs, həm də eminent şirkətin maraqlarını dəqiqləşdirmək üçün istifadə edilir. Müqavilə üzrə vəkil edilmiş insan adətən idarə edilməsi qabağan edilən bəzi aksiyalara dair mülkiyyət hüququna malikdir və aksiyaların sahibi

adından çıxış edərək girov qoyulmuş mülkün satılmasının qarşısını almaq imkanına malikdir.

Bank və şirkət arasında etibarnamə əsasında həyata keçirilən trast əməliyyatları aşağıda göstərilən əməliyyatlarda qeyd edilib.

- Qiymətli kağızlara dair sahiblik hüququnun ötürülməsi;
- Faizlərin və borcların ödənilməsi;
- Mülkün girovdan çıxardılması;
- Faizlərin və borcların ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan fondun idarə edilməsi;
- Hesabatın aparılması və istiqraz vərəqlərinə sahib olan insanlar üçün hesabatların hazırlanması;

Əgər qiymətli kağızların “trast” bazarında buraxılışı digər qiymətli kağızların girova qoyulması ilə həyata keçirilsə, o zaman bankın müvafiq şöbəsi girov kimi istifadə edilən aksiyalara və istiqraz vərəqlərinə dair mülkiyyət hüququna malikdir.

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, bütün trast əməliyyatları adətən yüksəkdərəcəli peşəkarlar tərəfindən həyata keçirilir. Onlar peşəkar biliklərə malik olmalı, müştərilərə qarşı ədalətli qərarlar qəbul etməli, loyal (vicdanlı) olmalı və onun bütün tələblərinə riayət etməlidirlər (Кувшинова Ю. А., 2004, s.41).

Kommersiya banklarının “trast” şöbələri öz xidmətlərinə görə komisiyon haqqını alır. Onların həcmi tərəflərin razılığı əsasında təyin edilir və bir neçə amillərdən asılı ola bilər. Əgər imzalanmış razılaşmanın nəticəsində xidmətlərin həcmi artırsa, komisiyon haqqı həmçinin həmin həcmə əsasən çoxalacaq. Bununla eyni zamanda belə ehtimal edilir ki, bankın trast əməliyyatlarının gəlirlik göstəricilərinin artması komisiyon haqqının sayəsində yox, məhz həyata keçirilən əməliyyatlar toplusunun genişlənməsi ilə əldə edilə bilər.

Faktoring və forfeyting əməliyyatları Azərbaycan Respublikası üçün yeni maliyyə institut növünü təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində faktoring və forfeyting əməliyyatları ilə əlaqədar olan normalar və qanunlar 1988-ci ildə beynəlxalq faktoringə həsr edilən Ottava Konvensiyasına əsaslanır. Baxmayaraq ki, bu konvensiya faktoring və forfeyting əməliyyatlarını tənzimlədən

əsas amil kimi sayılır, onun bəzi müddəaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tərəfindən qəbul edilməmişdir.

Bununla eyni zamanda faktoring əməliyyatları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tərəfindən tam şəkildə idarə edilmir, forfeyting əməliyyatları isə ümumiyyətlə nəzarət altına alınmır. Forfeyting əməliyyatı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində ancaq “həyata keçirilməsinə dair xüsusi iznə malik olan” fəaliyyət növü kimi qeyd edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində forfeyting əməliyyatlarının idarə edilməsinə aid olan hansısa bir müddəalar tapılmamışdır. Bundan savayı, Azərbaycan Respublikasının cari qanunvericilik normaları inkişaf etmiş ölkələrin faktoring və forfeyting əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən əldə edilən aparıcı təcrübəsini nəzərə almır (Муршудли Ф.Ф., 2014, s.157).

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində faktoring və forfeyting əməliyyatlarının idarə edilməsinə dair mövcud olan bəzi boşluqlar həmin əməliyyatlarının ölkəmizdə inkişafını və proqresini ləngidir. Həmin boşluqlar bunlardır:

1. Faktoring və forfeyting fəaliyyətinin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı olan problemlər;
2. Faktoring və forfeyting fəaliyyətinin nəticəsində imzalanan razılaşmalar müstəqil razılaşma kimi yox, məhz alqı-satqı razılaşması kimi qeyd edilir;
3. Bu sahələrin fəaliyyətini tənzimləyən və idarə edən məsul orqanın olmaması;
4. Faktoring və forfeyting fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və ya hüquqi şəxsin fərıldagçılardan qoruyan xüsusi qanunların olmaması.

Beləliklə, faktoring və forfeyting fəaliyyətlərinə dair lazımi dərəcədə obyektiv olan qanunvericilik sisteminin olmaması, onun beynəlxalq standartlarla, xüsusilə də idarə etmə standartları ilə uyğun gəlməməsi bu sahənin ölkəmizdəki inkişafını və proqresini ləngidir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi faktoring və forfeyting fəaliyyətinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün digər ölkələrin faktoring və

forfeytinq əməliyyatlarının tətbiq etmə təcrübəsi gərək bizim ölkəmizin reallıqlarına (mühitinə, hüquq normalarına) uyğunlaşdırsın.

Faktoring və forfeytinq xidmətləri Azərbaycan Respublikasında əsasən banklar tərəfindən həyata keçirilir. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikasında faktoring və forfeytinq xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün bütün lazımi şərtlər var, bu əməliyyatları həyata keçirən şirkətlər demək olar ki mövcud deyil.

Forfeytinq faktoringdən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasından geniş yayılmayıb. Baxmayaraq ki, bəzi banklar forfeytinq əməliyyatlarını göstərilən xidmətlərin siyahısına daxil edilmişdir bu fəaliyyət növünün təbliği həyata keçirilmirdi. Müştərilən tərəfindən tələbatın olmaması onların bu fəaliyyət növü ilə az xəbərdar olmamasından irəli gəlir (Акрам Гасанов., 2013,).

Aşağıda göstərilən amillər faktoring və forfeytinq fəaliyyətinin ölkəmizdəki genişləndirilmə və təkmilləşdirilmə prosesini ləngidir:

- faktoring və forfeytinq fəaliyyətinin xüsusi strukturun olmaması;
- peşəkar kadrların mövcud olmaması;
- Tətbiq edilən texnologiyaların yüksək səviyyəli olmaması;
- İnkişaf etdirilməmiş marketing;
- Risklərin idarə edilmə menecmentin mövcud olmaması;

Forfeytinq və faktoring prosesinin təkmilləşdirilməsi və daha səmərəli şəkildə integrasiyası üçün bəzi tədbirlər toplumu həyata keçirmək məsləhətə uyğun sayılır. Həmin tədbirlər aşağıda göstərilən bəndlərdə qeyd edilib:

1. Faktoring və forfeytinq fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasında tənzim edən cari qanunvericiliyə bir neçə müvafiq düzəlişlər daxil etmək. Faktoring və forfeytinq fəaliyyətinə müvafiq olan və onları idarə edən yeni hüquqi normaların tərtib edilməsi, faktoring və forfeytinq əməliyyatının Azərbaycan Respublikasında rəsmilləşdirilməsi, faktoring və forfeytinq razılaşmalarının müstəqil razılaşmalar kimi qəbul edilməsi, faktoring və forfeytinqin fəaliyyət sahəsini tənzimləyən dövlət orqanının yaradılması; faktoring və forfeytinq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və ya hüquqi şəxsin fırıldaqçılardan qoruyan xüsusi qanunların tərtib edilməsi;

2. Faktoring proseslərinin xərclərini azaltmaq məqsədilə dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi;
3. Faktoring və forfeyting fəaliyyətinin potensial biznes sahəsini Azərbaycan Respublikasının rayonlarında genişləndirmək;
4. Faktoring və forfeyting əməliyyatlarının həyata keçirilmə keyfiyyətini mütəxəssislərin köməyi ilə qaldırmaq;
5. Forfeyting və beynaxalq faktoring fəaliyyətinin genişləndirilməsinə dair xüsusi addımlar atmaq;
6. Faktoring və forfeyting fəaliyyətini məlumat bazası ilə təmin etmə, o cümlədən faktoring və forfeyting əməliyyatlarının iştirakçılarına xidmətlərinin təqdim edilməsi (konsultasiya) sistemini avtomatlaşdırılmış vəziyyətə gətirmək;
7. Faktoring və forfeyting əməliyyatlarının digər aparıcı ölkələr tərəfindən tətbiq etmə təcrübəsini bizim ölkəmizin reallaqlarına əsasən (mühitinə, hüquq normalarına) uyğunlaşdırmaq.

III FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ BAZARINDA FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Maliyyə bazarında kommersiya banklarının ticarət əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi

Günümüzdə maliyyə mübadiləsi ilə məşğul olan banklarda icra olunan əməliyyatların əksi ikinci fəsildə özünü göstərdi və müşahidə etdik ki, banklarda ticarət əməliyyatları ildə-ildə dəyişməkdədir.

İcra edilən prosedurların aktivliyini nəzərə alsaq müşahidə etmiş olarıq ki, proseslər əhatə dairəsinə görə özünəməxsus və sanballı çəki alaraq tələbatlar da artmışdır. Nəzərə alsaq ki, 2010-cu ildə iqtisadiyyatda kredit yatırımlarında qeyri-dövlət banklarının miqyas dairəsinin faiz göstəricisi 45,3% idisə, 2015-ci ilin sonunda bu fərq 62,8%-ə çatmaqdadır. Bank təşkilatı hesab olunmayan müəssisələr isə, kredit müraciətinə görə cari dövr üçün 10.9 dəfəyə qədər artım olmasına baxmayaraq, çəkisində elə də dəyişiklik olmamışdır (N.Aydın, M.Qaraca., 2012).

Bununla bərabər olaraq kreditləşmə zamanı kapital qoyuluşunda bankın rolu getdikcə azalır. Misal olaraq, 2010-cu ildə iqtisadiyyatda qoyulan 1441.0 milyon manat kredit qoyuluşu zamanı 748.3 milyon manatı, faiz ilə göstərsək 51,9%-i dövlət banklarının öhdəsinə düşərək, 2015-ci ilin sonuna yaxınlaşdıqca isə faiz göstəricisi 34,4%-ə enmişdir.

Sadaladıqlarımıza əsaslansaq müşahidə etmiş olarıq ki, özəl olan banklarda inkişafa, ehtiyat bazalarında güclənmə kimi dəyər verilməkdədir. Kredit verilişlərinin müddətə əsaslanaraq idarə olunması sistemdə gözlə nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Qısa zaman çərçivəsini əhatə edən kredit qoyuluşu altı illik zaman çərçivəsində üç dəfə artmış kredit verilməsinin ağırlığı isə faiz göstəriciləri ilə 48,4 %-dən 21,6% ə qədər enərək, uzumüddətli kredit qoyuluşunda 10 dəfə artaraq məxsusi çəkisi 51,6%-dən 78,4%- ə qədər artımlar müşahidə edilmişdir.

İqtisadiyyatda inkişaf öz əksini bankda var olan başqa aktiv sayılan əməliyyatlarında da göstərmişdir. Misal olaraq, günümüzdə əmək haqqı, təqaüd,

stipendiya, həmçinin komunal və rabitə xidmətlərdə olan ödənişlərin bank vasitəsilə ödənilməsini göstərmək olar. Belə bir nəticə çıxardıq ki, bankda olan kassa əməliyyatlarının tutduğu yer artıma doğru getməkdədir. Əhalin sayında olan artımlar, iqtisadiyyatı inkişafı bir mənalı olaraq kassa xidmətlərində irəliləmə və daha çox istismara gətirib çıxaracaqdır.

Ölkəmizdə ən geniş yayılan xidmət pul qoyuluşu, kapitalın artmasıdır. Tikinti sektorünün, istehsalın inkişaf etməsi uzumüddətli ssudalara olan tələbatı artırmışdır. İqtisadi artımın çoxaldığı ölkələrdə, ÜDM-də olan kapital qoyuluşu investisiyaların da qoyuluşunda artıma gətirib çıxarmaqdadır (МареHков Н.Л., 2004).

Bankda olan kapital qoyuluş əməliyyatlarının artması nəticədə qiymətli kağız bazarında irəliləmələrə gətirib çıxarmışdır. Paytaxta yaranan Fond Birjası və hərəcə qoyma fond birjası bankda olan kapital qoyuluşunda dəyişikliklərə gətirib çıxarmaqdadır. Bu bazarın inkişafına yeni yaramış səhmdar cəmiyyətləri də təsir etmişdir. Ölkəmizdə yaradılmış bankların hamısında birmənalı olaraq bir qanun hökm sürməkdədir ki, hamısı açıq tipli səhmdar cəmiyyət hesab edilir. Burdan belə qənaətə gələ bilərik ki, bankların artması qiymətli kağız bazarında olan artıma, səhmlərdə var olan satış-alış məsələlərinin artmasına gətirib çıxadaraq genişləndirməkdədir.

Ümumiyyətlə, bankın aktiv əməliyyatların düzgün istiqamətdə inkişaf etməsinə 2 qrup amil təsir göstərir. Ümumən götürsək buna nəzərə yetirərik ki, bankda olan tez-tez istismar edilən əməliyyatlarda olan inkişaf özünü 2 qrupa əks etdirir: 1) xarici amillər; 2) daxili amillər.

Xarici amillər sırasına ölkədə var olan iqtisadiyyatda olan dəyişikliklər, (inflyasiyanın səviyyəsi), ölkənin maliyyə-kredit sisteminin var olması əsas götürülür.

Daxili amillər isə öz növbəsində bankda olan menecment və marketing, bankda olan obyektlərin itki olmadan pula çevirmək və s. misal kimi sadalaya bilərik.

Bank menecmenti - dedikdə isə kiçik və böyük miqyaslı iqtisadi uğurlar sistemində əldə olunan irəliləyişlər, resurs artımı məqsədilə fasiləsiz olaraq bankda həmin dövrdə var olan strukturların yerinə yetirdikləri tədbirlər toplusu deməkdir.

Menecmentdə olan əsas məqsəd isə - olduğundan çox səmərəli, uyğun hesab olunan idarəetmə sisteminin icra olunmasından gələn mənfəətin əldə olunmasıdır.

Bu cəhətdən yanaşaraq müşahidə edirik ki, bankda iki istiqamət hakim mövqedə olmalıdır. İlk olaraq bunu qeyd edək ki banka gələn iqtisadçı əsas olaraq bankın menecment sistemində dəyişikliklər quruluş səviyyəsində irəliləyişlər etməlidir. Şirkətlərdə var olan maddi möhkəmlik və yuxarı dərəcədə olan kredit alınma idarə olunması əsasən işin icra olunmasından asılıdır. İkinci olaraq isə, bankda var olan əsas vəzifələr sırasına, menecmentinin özünə sərf edən formada qura bilmə qabiliyyətidir.

Aktivlik məsələsinin özülünü bankda olan idarəetmə menecmentində olan pula çevirmə siyasətində olan səlisliyin təmin olunaraq qüvvəyə minməsindən təşkil olunur. Bankda fərqli aktiv hesab olunan əməliyyatların icrası və risk dərəcəsində olan fərqliliklərin olması fərqliliklərin yaranma və fərqli yanaşmaların ön plana gətirilməsinə səbəb olmuşdur.

Vəsait ödənilməsi, borcların ehtiyat fondu, dövlət müəssisələri, səhmdar cəmiyyətlər, şəxsi hesabların vasitəsilə aparılmaqdadır. Burdan belə qənaətə gələ bilərik ki, bank, həm hüquqi və fiziki şəxs qarşısında etibar mühafizəkar, müştəriləri qarşısında isə ehtiyacını ödəyə biləcək bir müəssisə rolunu oynamaqdadır (Ярмольник Г.Н., 2003).

Bank menecmenti özündə iki sahəni birləşdirir. Birinci sahə özündə bank-daxili məsələlərin həlli, iqtisadi məsələlərin aradan qalxması istiqamətində görülən tədbirlər, ikinci sahə isə özlüyündə bankda olan işçi heyətinin idarə olunmasıdır.

Bakda olan idarəçilikdə əsas məqsədlərdən biri siyasətin təşkil olunaraq öz yerini tapmasıdır. Bank siyasətinə : kredit, depozit, qiymət, investisiya, risk, girov, problemli kreditlərlə iş, likviddiyə əməl olunma və cəzalar siyasəti daxildir.

Bankda olan siyasəti prespektivlik və bankda olan fəaliyyətə istiqamətləri müəyyən edərək, formalaşdırır.

Bank marketingi - bank fəaliyyətində marketing banklar arasında və banklar ilə qeyri-bank kredit müəssisələri arasında mövcud olan və getdikcə şiddətlənən rəqabət ilə əlaqədardır. Rəqabətə tab gətirmək məqsədilə iri kommersiya banklarında marketing bölməsi yaradılır. Bank işində olan marketingin idarə olunmasına:

- Bank xidmətlərinə qoyulan tələbat və təkliflərin ayırd edilməsi
- Ayırd edilmiş bu ehtiyacların dərinədən öyrənilməsi
- Sözü gedən banka aid biliklərin dərinədən araşdırılması
- Rəqib və ya dost banklarla aparılma əməkdaşlıqlarının müqayisəli formada aparılması və s ilə əlaqədardır.

Marketing sahəsi özündə: bazarda yeni müştəri axtarılması, işgüzar fonda fəaliyyətləri artırmaq, bankda yeni xidmət qurulmasında analitik işlərin aparılması, bazarın var olan hal-vəziyyətin öyrənilməsi; bankda olan rəhbər şəxslər üçün idarəçilik istiqamətində tövsiyələrin hazırlanması, marketing aid plan işləyib hazırlamaq və digər işlərlə məşğul olmaqdadırlar.

Marketing fəaliyyəti zamanı banklarda: müştərilərlə əks əlaqə, rəqabətli fəaliyyət, kapital qoyulan müəssisələrin payına düşən gəlirlərin təmin edilməsi, rəqib banklara nəzərən bank xidmətlərində yenilənmələr, işçilərdə olan maddi marağın artırılması kimi metod və vasitələrdən istifadə edilməkdədir.

Mal və xidmətlərdə oolan dəyişikliklərin izlənilməsi- bazarda olan gəlirin hissələrə bölünməsi prinsipindən istifadə edilməkdədir. Bunları əldə əsas tutsaq görərik ki, bank xidməti özündə coğrafi təqdim edilmə, müştəri qrupları üzrə bölüşdürməni əsas tutmaqdadır (Булатов А.С, 2005). Bank xidməti özündə bazarda var olan markertoloji prosesləri, müxtəlif seqmentləri, bankın gələcək rifahı üçün əsas götürülən məsələləri əsas götürməkdədir. Bank xidmətinin əhaliyə çatdırılmasında əsas mövqə bariz nümunə bankın öz imicinin formalaşaraq reklam olunmasıdır.

Bank xidmətlərinin formalaşmasında reklam əvəzolunmaz və xüsusi rola malikdir. Bank sistemindeə reklam müştəri artımı, xidmətlərdən yararlanmanın geniş sahəni əhatə etməsi ilə səciyyələnməkdədir.

Bankin likvidliyi – üzərinə düşən məsələnin vaxtında icra edilməsi, passiv fonda olan vəzifələrin vaxtında icra olunmasını təmin edilməsi üçün şəraitin yaranması, zəif hesab olunan vəzifələrin icrası məqsədilə aktiv hesab olunanları maddi bazaya çevirmək deməkdir .

Təcrübələrə əsaslansaq müşahidə etmiş olarıq ki, sahibkar likvidliyiə elə onun hesabında olan likvidliklə ölçülür. Bank balansında olan likvidlik dedikdə onun tez bir zamanda passiv hesab olunan səhmlərinin satıla bilməsi əsas götürülür. Bankda var olan likvidlik qorunub saxlanılması məqsədilə mövqe ilk olaraq düzgün qurulmalıdır. Bununla yanaşı maliyyə banklarının fəaliyyəti zamanı bəzi göstəricilər meydana çıxır ki, bunlarda özlərində aktiv formada işləmənin daha da inkişaf edilməsinə təsir edir (Осипова Л.В., 2007).

Likvidlik dedikdə hesabında olanların asan,rahat, tez bir zamanda pul vəsaitinə çevrilə bilməsi nəzərdə tutulur. Likvidlik - bankın davamlılıq, etibarlılıq və işqabiliyyətliliyin özülüdür. Təcrübələrə əsaslansaq bu zaman görmüş olarıq ki, likvidlik balans likvidliyi ilə paralellik təşkil etməkdədir: Bank balansında likvidlik dedikdə, aktiv üzrə vəsaitin tez zamanda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Modern iqtisadiyyat maliyyə banklarında əməliyyatların inkişaf olunmasına əsaslanaraq icra olunanları aşağıdakı hissələrə bölməkdədir:

1 Kredit bazarı faiz yüksək olması, keçid dövründə yarana biləcək təhlükələrin nəzərə alınması, plan əsasında yarada biləcək problemlərin olması hamısı iri müəssisələrin kreditə olan tələbatının üstündən xətt çəkir. Nəticə olaraq bunu qeyd edək ki, həm bankların gəlir strukturunda kreditin məxsusi ağırlığı çox oldu-ğuna görə bank gəlirlərinin artım səviyyəsi aşağı düşərək zəifləyir, həm də müəssisələr çatışmayan ehtiyatların maliyələşdirilməsi üçün kredit hesab olunan mən-bədən məhrum olurlar. Buna əsasən onuda qeyd edə bilərik ki, fəzilər aşağı düşməsi məqsəd uyğun hesab olunur. Mənim fikrimcə isə depozitlərə görə verilən faizlərin aşağı salınması hesabına əldə olunan vəsaitin cəlb edilmə prosesini

zəiflətmək üçün, bu üsulu faydasız olduğunu hesab edirəm . Bu məqsədlə də Mərkəzi Bankın Maliyyə banklarına verdiyi kreditlərə görə uçot dərəcəsi və banklararası kredit bazarında faizləri günü- gündən azalmaqdadır.

2 Kredit alma prosesində əsas olaraq kredit girovu deyildə, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti əsas götürülməlidir. Məhz bu səbəbdəndir ki, girov həddindən çox istəndiyindən, müştərilərin kredit götürmədən uzaqlaşmalarına gətirib çıxarır. Kreditin təmin olunmasında digər mənbə, maliyyə banklarının kredit sahələrinin risklərinin Mərkəzi Bank tərəfindən sığortalanması da ola bilər.

3 Maliyyə bankları çox zaman kiçik biznesə elə də maraq göstərməyərək, daha iri, daha uzunmüddətli banklar üçün əhəmiyyətli hesab edərək əməkdaşlıq qurmağa çalışır. Lakin buna baxmayaraq, ölkəmizdə sərbəst olan kapital qoyuluşu az olduğundan iqtisadi inkişaf məqsədilə kiçik və orta biznesə olan maraq, tələbat çox olduğundan ön plana çəkilməkdədir.

4 Komersiya banklarının həyata keçirdiyi əməliyyatların çeşidi artırılmalıdır Maliyyə banklarında icra olunan əməliyyatlar çeşidlənərək artırılmalıdır. Misal olaraq Respublikamızda bank müştərilərində, fərqliliklər, şöbələrin icra olunması və yetərincə reklam olunmaması ilə əlaqəli hesab olunaraq bu tipdə əməliyyatlara maraq göstərmirlər (D. Vəliyev, 2000).

5 Banklarda işləyən kadr ehtiyatının artırılmasında xüsusi yer tutaraq, diqqət ayrılmalıdır . Kadrların yüksək ixtisaslı olması məqsədlə, banklar işçilər üçün, xüsusi şərait ayırmalı, ixtisasartırma kurslarına, xaricdə təhsilə göndərmələri, treninqlər keçirməlidirlər. Lakin bu sadələdiqlərimizi həyata keçirmək üçün yetərincə maliyyə ehtiyatı olmayan banklar ən azından xaricdən mütəxəssis çağırmaqla trening təşkil olunmasını həyata keçirə bilərlər.

6 İnzibati idarə etmədən fərqli olaraq, bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində, banklar aktiv hesab olunan əməliyyatlarda faydalılığı əldə bayraq etməlidirlər. Yəni belə izah verək ki, hər bir bank puldan həm gəlir artırılması, həm də kapital qoyuluşunda istifadə etməlidirlər. Xüsusi olaraq isə bank fəaliyyəti zamanı keyfiyyətin artırılması, ehtiyat bazarının formalaşmasına xüsusi şərait yaradılmalıdır.

3.2. Valyuta bazarında kommersiya banklarının müasir əməliyyatları

İllərdən bu yana, ödəniş və ödəmə əməliyyatlarının hazırlanması prosesində maliyyə bankları aşağıda göstərilən hesablama üsul və vasitələrindən istifadə olunur:

- ödəniş tələbləri;
- ödəniş tapşırığı;
- ödəniş-tələbnamələr;
- çeklər;
- akkreditivlərdən istifadə etməklə;
- qarşılıqlı əvəzləşdirmədən;
- tranzit əməliyyatlarından və s.

Ancaq günümüzdə ödənişin olunması prosesinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə uğraması səbəbindən qabaqcıl ölkələrdə yeni texnologiyalar tətbiq edilməkdədir.

Günümüzdə ən müasir ödəmə texnikaları respublikanın ən böyük banklarında icra olunmaqdadır: Visa Money Transfer, Master Card P2P Money Transfer, Mobile Banking, Internet Banking, SMS Notification, e-commerce (3-d secure), Multicurrency card, Caching Currency exchange, Info Kiosk və s. (Sadıqov E. M., 2010)

Dünya və yerli təcrübə göstərir ki, ödəmə əməliyyatları bankların müştərilərə göstərdiyi ilk xidmətdir Dünya ölkələri və yerli banklar tərəfindən aparılar təcrübələrə dayanaraq bunu qeyd edə bilərik ki, ən geniş yayılmış üsul ödəmə əməliyyatlarıdır. Bu isə günümüzdə banklar tərəfindən aparılmaqda olan ən əsas proseslərdən hesab olunur .Banklar tərəfindən ödəniş, hesablaşma kimi xidmətlər həmin bankda hesab nömrəsi ,depoziti olan və köçürmələr üçün sənəd təqdim edən şəxslərə göstərilir.Belə vəziyyətdə banklar vasitəçi kimi çıxış etməkdədirlər.

Cədvəl 8: Azərbaycan Beynəlxalq Bankının müştərilərinin hesabları. (min manat)
2016-2017ci il üzrə

	2017	2016
Dövlət müəssisələri və ictimai birliklər		
Cari hesablaşma hesabları	411654	431136
Müddətli depozitlər	607582	288053
Müştərilərin bloklanmış depozitləri	86	85
Digər hüquqi şəxslər		
Cari / ödəmə hesabları	234363	245397
Müddətli depozitlər	42117	16167
Müştərilərin əngəllənmiş depozitləri	164933	92432
Fiziki şəxslər		
Tələb olunanadək ödəmə hesabları	114428	70951
Cari hesablaşma müddətli depozitlər	275323	159955
Cəmi	1850483	1304176

Mənbə: Azərbaycan Beynəlxalq Bankının statistik təhlili Bakı, 2017

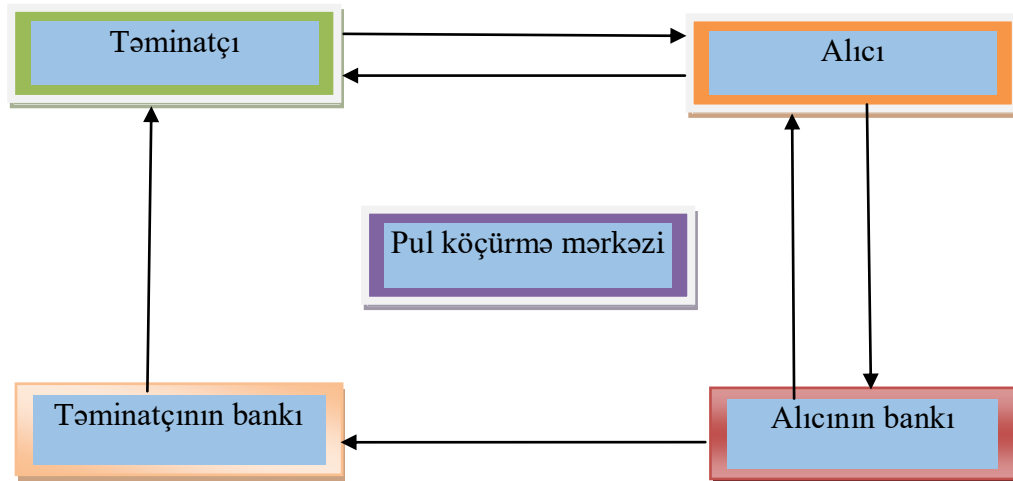
Hesablaşma proseslərinə əsasən maliyyə banklarının fəaliyyətinin əsas hesab olunan növlərinə adklarını çəkəcəklərimizi qatmaq olar :

- Tərtib olunma və qeydiyyat zamanı düzgünlüyün qorunub saxlanması;
- Pul əməliyyatlarının icra olunması zamanı imkanların və qanuniliyin əsas planda olması və nəzarət altında olması;
- Müştərilərin hesablarındakı ehtiyatların qalıqlarının ümumi cəminin aşkar edilməsi .
- Əməliyyatlar zamanı bütün iştirakçılarının onun icra olunmasından, nəticələrindən məlumatlarının olması

Maliyyə banklarının hesablaşma sənədləri bir hissəsində, adətən, ödəniş təlimatları, akreditivlər, çeklər, ödəniş tələbləri, inkassasiya təlimatları və başqa tipdə olan terminlərdən istifadə edirlər. Müasir tərifə nəzər salsaq tərifinə əsasən ödəniş təlimatı hesabı ödəyənə onə xidmət göstərən bankla müqavilənin təsdiq edilmiş vaxtda təyin olunmuş pul məbləğini o ehtiyatların alıcısının hesabına

köçürülməsi haqqında qəbul etdiyi qərarıdır. Ödəmə təlimatı dedikdə məhsulların, işlərin, xidmətlərin əvvəlcədən ödənilməsi və ya daimi olaraq ödənişlərin reallaşdırılmasının həyata keçirilməsi üçün istifadə edilə bilər (Z. F. Məmmədov., 2015).

Şəkil 3: Ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmaların sxemi

Mənbə: Z. F. Məmmədov., 2015

Maliyyə bankı tərəfindən ödəniş etməli olan şirkət daima nəzarətdə saxlanılmalıdır, ödəniş edildiyi gün müqavilə ilə təyin olunduğu gündən çox keçərsə həmin şəxs məlumatlandırılmalıdır.

Akkreditiv - dedikdə beynimizə gələn ilk anlam kredit götürülən vaxt, hər hansı bir şirkətin təqdim etdiyi, kredit öhdəliyini yerinə yetirə biləcəyinin sənəd formasında təsdiqinin tapılması, ödəniş vaxtında hər hansı bir problemin olmayacağıın əyani təsviridir. İndi isə diqqətimizi ödəniş olunma zamanı vaxt ilə əlaqədar olan heç bir problemin yaranmaması ilə yaxından tanış olaq.

Buradan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bank üzərinə götürdüyü öhdəliyin qısa təsvirini müqavilə və qanuni sənədlərə əsaslanan şərtlərin təyin olunmuş zaman çərçivəsində yerinə yetirilməsindən ibarətdir:

A) Təmin edən şirkət tərəfindən şirkət məlumatlarının düzgün ardıcılıqla təqdimatı, maddiyyatla əlaqəli olan məsələlərin icrası.

B) Qəbul olunmuş sənədin reallaşdırılması məqsədilə yetərincə vəsaitin olması.

Bu proseslərdən sonra sifariş qəbul olunur, müqavilə iki şəxs tərəfindən imzalanır, təyin olunan müddətdən gec olamayaraq müştəri qismində olan şəxsin hesabında olan maddi vəsait avtomatik olaraq keçir bankın hesabına və idarə olunma prosesinə keçid başlayır. Müştərilərə ərizə hesablarının ödənilməsi müddətində banka təqdim olunması bank tərəfindən tövsiyə xarakteri daşıyır. Əgər sənəddə hər hansı bir tarix göstərilməzsə, bu zaman sənəd müştəri tərəfindən təqdim edildiyi tarixdən hesablanır. Əlavə olaraq, qiymətli kağızlar üçün hesablamalar da aparılır, məsələn, istiqrazlar üçün.

İstiqraz dedikdə ağıla gələn ilk anlayış, illik gəlirin ödənilməkdə olan qiymətli kağızların bir növüdür, belə ki, bu bəyannamə qiymətli kağızın dəyərinin müəyyən faiz dərəcəsi ilə xarakterizə edilməkdədir (M. M. Bağirov., 2003)

Ölkədən əlavə, maliyyə aləti kimi istismar olunan qiymətli kağız istehsalı ilə həmçinin maliyyə əhəmiyyətli hesab bank və korporasiyalar da istehsal edə bilər. Maliyyə bankları tərəfindən ödənişlər müəyyən zaman çərçivəsində faiz dərəcələrinin oynaması ilə əlaqəli olaraq dəyişilə bilər.

Nominal dəyər - N ilə işarə olunaraq bir istiqrazın qiymətidir, mürəkkəb faiz (illik) I_c faiz dərəcəsi və P satış qiymətinə bərabərdir, bu zaman istiqraz üzrə gəlir:

$$D = N - p + N(1 + i_c)^n - N,$$

$$N(1 + i_c)^n - N - \text{faiz pulu, } p = P_k\% \cdot N / 100\%$$

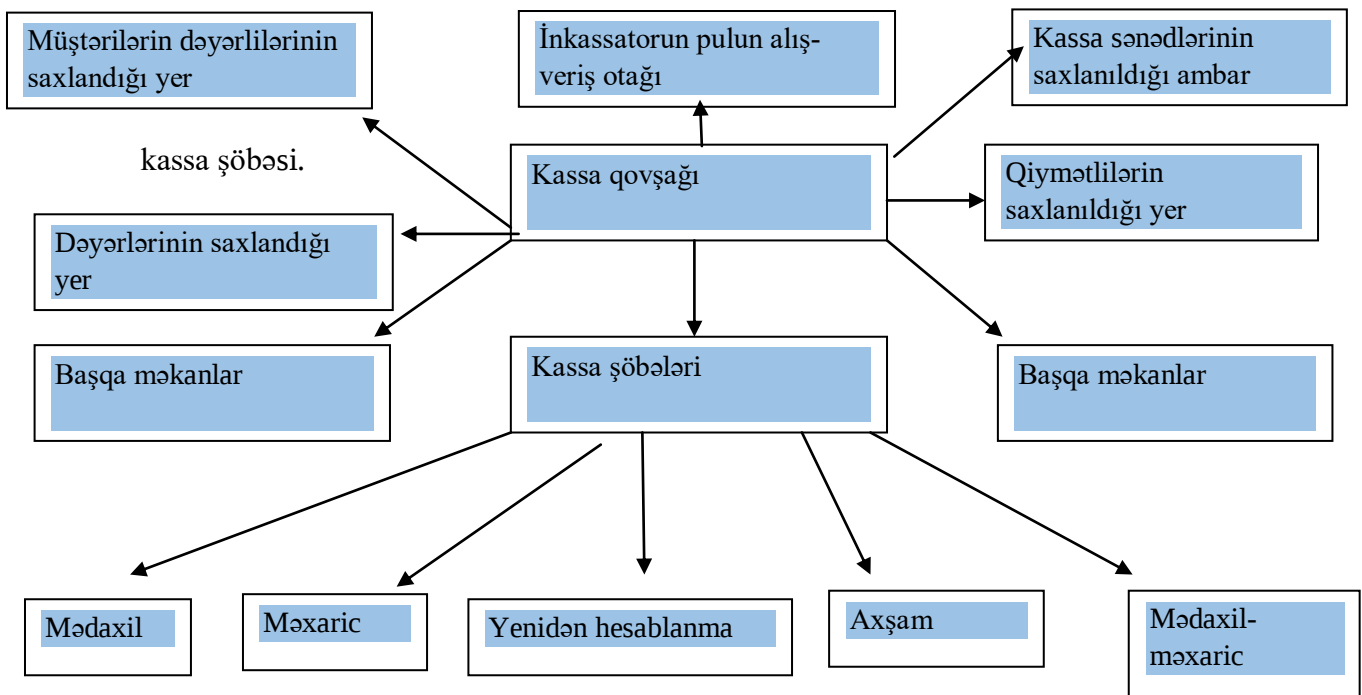
$$D = N [(1 + i_c) - P_k\% / 100\%]$$

Ancaq bank tərəfindən realizə edilməkdə olan nağdlaşma tədbirləri, fiziki və hüquqi şəxslərin qəbulunda, depozit ödənilməsində, qiymətli kağız alışı və satılmasında, banknot mübadiləsində xüsusi rola malikdir. Fiziki və hüquqi hesab olunan şəxslər banka nağd körümə zamanı texniki cəhətdən güclü kassa mərkəzinin köməyi ilə reallaşdırılmaqdadır (Şəkil 3.3). Kassa aparatında isə əmliyyat sistemi dedikdə bu sistemə daxil olan kassa şöbəsi hesab edilir.

Modern dövrdə bank fəaliyyəti üçün əsas götürülən ödəniş növü, nağdsız hesab olunan ödənişlərdir, hansı ki, aşağıdakı sxemdə öz əksini və izahını tapmışdır. Bu sxemdə əsas götürülən simalar isə hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər,

kommersiya bankları, Mərkəzi Bankın (keçmiş hesablaşma-kassa mərkəzləri) ərazi idarələridir.

Şəkil 4: KB kassa xidmətlərinin siyahısı

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı

Belə ki, belə bir siyasət də hakimdir ki, banklar hesablaşma əməliyyatının aparılması, sürətləndirmə və sui-istifadə vasitələrin azaldılması məqsədilə müxbir hesab da açə bilərlər.

Əgər bank strukturuna qarşı iddialar qalxarsa bu zaman hesablaşma sistemində sürətləndirmə asanlaşacaqdır. Günümüzdə ölkədə mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, Bank orqan hesablarına əsaslanan vəsaitlərin keçirilməsi balans ödənilməsi ardından qarşılıqlı ləğv olunma aspektindən hesablamaların aparılması hüququna malikdir .

Bank xidmətində keyfiyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə, pulun hərəkətliliyini artırılması, və pul dövrüyyəsinin xarakterizə olunması, məsələlərinin bank strukturunda və nağdlaşdırılmada tətbiqi, hər hansı bir bankda hərəkətliliyi artıraraq, dövrüyyə ilə xarakterizə edilməkdədir.

Pulun təchiz olunmasının proqnozlaşdırılmasında əsas nöqtəsi bank sistemindəki dəyişikliklərə əsaslanan pul, depozit və dəyişiklikləri əhatə edən pul bazasının tərifidir .

Yeni bank xidmətlərinin tətbiqi. Ticari bankların ödəniş sistemi yuxarıda göstərilən fərqli hesab olunan aspektləri göstərir ki, günümüzdə bu sahədə köklü dəyişikliklər etmək çətin məsələ hesab olunur. Yaranan suallar özünü yalnızca respublikanın kommersiya bankları öz müştərilərinə təmin edə biləcək və keyfiyyətini daha yüksək səviyyəyə qaldıra biləcək mövcud ödəniş məntəqələrinin inkişafı ilə bağlı qaldırıla bilər. Buna görə, kommersiya banklarında ödəniş əməliyyatları məsələləri vahid maliyyə xidmətləri mövqeyində nəzərə alınmalıdır, çünki artan banklararası rəqabətin təsiri altında maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi tendensiyası var.

Maliyyə sahəsində var olan xidmətlərin əsasını - faktoring, lizinq və trast xidmətləri təşkil etməkdədir. Adlarını çəkdiyimizlərin sırasında olan başda gələn iki növ aktiv kredit əməliyyatları qrupuna daxil edilir (M. F. Əliyev., 2011).

Faktoring dedikdə məhsul satışı ilə, işləməsi, xidmət göstərən qarşı tərəflər arasında yaranmayan borc öhdəlikləri bankı tapşırır və kreditləşmə ilə birlikdə ticarət və komissiya əməliyyatlarını yerinə yetirir. Bank, debitor borclarını toplamaq və eyni zamanda müştərinin dövriyyə kapitalını kreditləşdirmək və onun kredit riskini götürmək hüququ əldə edir. Bu proses müəssisə üçün sərfəlidir, çünki müəssisə dərhal gəlirin əsas hissəsini alır, təminatçılarla olan ödəmədə qənaət edir, çünki dərhal ödənişli malların alışı kredit alınma qabiliyyəti daha ucuzdur; müştəri üçün ödənilməməsi riski istisna olmaqla, vasitəçi bank tərəfindən hesabların alınması müştəri üçün ödənilməmə riskini istisna edir. Bu əməliyyatların üstünlüyü bank tərəfindən müştərilərlə müqavilə əsasında həyata keçirilir, təminatçıların kredit qabiliyyətini əvvəlcədən təhlil edir, borc götürənlər tərəfindən maliyyə vəziyyətinə dair məlumatları təhlil edir .

Ticarət banklarında aparılan əməliyyatların elmi dildə adı əvvəl öyrəndiyimiz lizinqdir.

İnkişaf etmə dövrünü keçirmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə maliyyə xidmətləri şirkətləri əksər hallarda üç tərəfin iştirak etdiyi iri həcmli firmaları olan bankları əks etdirir :

1) Maliyyə xidmətinin bir növü olan faktoring şirkəti öz müştərilərindən faktor-hesab alan ixtisaslaşmış müəssisədir ;

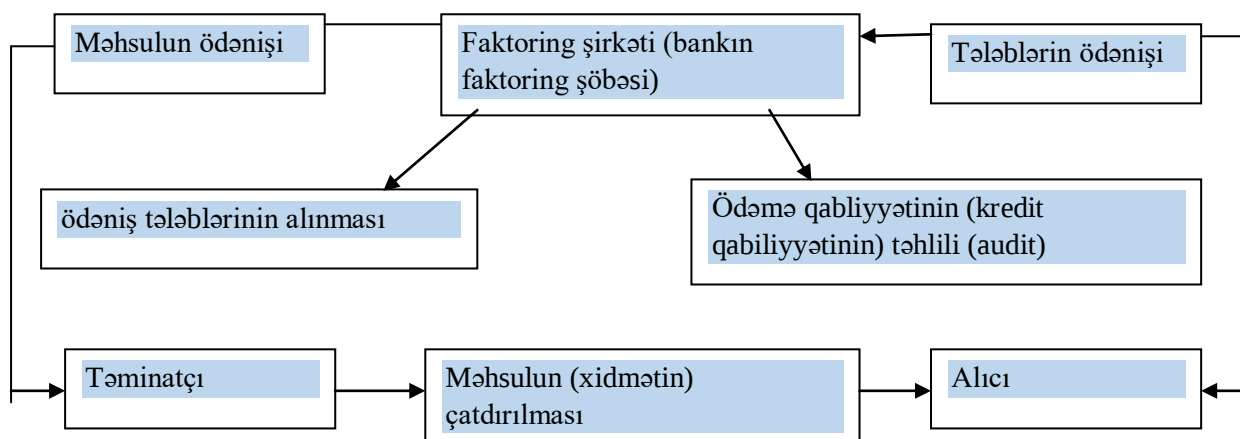
2) Müştəri bir faktoring – maliyyə xidmət sistemi ilə razılaşmış sənaye və ticarət şirkətidir;

3) Müəssisəyə olan yanaşma onun mal alıcı-firma olduğu kimi səciyyələnir.

Faktoring müqaviləsinin təşkil olunması əyani olaraq şəkil 3.6 da öz əksini tapmışdır.

Günümüzü əhatə edən müasirlik abu-hava çərçivəsində, bank xidmətlərinin ən çox yayılmış fonu müştəri cəlbi və yeni xidmət növlərinin yaradılmasından ibarətdir. Bazarın tənzim edilməsi ilə yanaşı, bankların gəlir əldə etməyə çalışması məqsədilə təzyiqin azaldılmasına yardım göstərən digər bir səbəb yerli və xarici banklar arasında, eləcə də banklar və qeyri-bank maliyyə təşkilatları arasında sürətlə artan rəqabətin formalaşmasıdır (Paşayev K.P. və başqaları, 2010).

Şəkil 5: Kommersiya banklarında faktoring təşkilatının sxemi

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı

Bütün bu sadaladıqlarımızı nəzərimizdə saxlasaq görmüş olarıq ki, yeni formalar inkişaf etdikcə, həvəsləndirmənin sayı artır və riskli aktivasiyaların sayı

artır resursların əldə olunma qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Məhz bu səbəbdən son illərdə banklar tərəfindən təklif kimi irəli sürülmüş yeni xidmətlər arıdıçılığında qiymətli kağızların yerləşdirilməsinin təminatı, həmçinin sığorta və qarşılıqlı fondların satışı kimi bank xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir .

Bu tipdə aparılan işlərin ardıcılığında respublikanın kommersiya bankları əldə etdikləri ilə kifayətlənmir, daha da irəliyə doğru addımlar atırdılar . Xüsusi olaraq vurğulaya bilərik ki, xidmət növləri arasında yeniliyi ilə seçilən trust xidmətlərinə təqdimatı istiqamətində çalışırdılar. Ticarət bankçılığı trust əməliyyatları bank müştərilərinə aid olan mülk və digər vəsaitlərin idarə olunmasını, həmçinin onların qiymətli kağızlarda və kreditlərdə silinməni əhatə edirdi. Trust xidmətinin istismarı bankın müştərisi üçün pul qoyuluşu və idarə olunması qərarlarını almaqla, lazım olduqda müştərinin maraqlarını qorumaq şərtlə maddi vəsait qoyuluşu və idarəetmə qərarları da əsas götürülərək bazar və müştəri arasında məsul şəxsə çevrilir. Bankda var olan və aparılan trust əməliyyatları üç istiqamətdədir: fərdlər üçün nəzərdə tutulan trust xidmətlər; qeyri-kommersiya təşkilatlarına trust xidmətləri (Чарльз Д.Шив, Александр Уотсон Хайзм., 2005).

Trust (təmin olunma) şöbələrində və müştərilərin arasında qoyulmuş zaman çərçivəsində müqavilələrə əsaslanaraq sözü gedən sahədə fəaliyyət göstərməkdədir.

Məhz hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulan xidmət növləri aşağıdakılardır: qəyyuma aid edilən funksiyaların icrası, işçilərin motivə edilmə proqramlarının təşkili, agentlik əməliyyatlarının aparılması, müəssisələrin yenidən təşkili üzrə xidmətlər .

Təqaüd idarələrində hüquqi şəxs qarşısına qoyulan əsaslı şərtlər aşağıda öz əksini tapmaqdadır:

- təminat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində kommersiya banklarının əldə etdiyi təcrübə təmin olunma prosesində maliyyə bankının üzərinə düşmüş əsas şərtlərin öz yerini tapması;

- təminat şöbələrinin tərkibində müxtəlif sahələrdə kifayət qədər yüksək ixtisaslaşmış mütəxəssislərin olması təminat şöbəsində fərqli sahələr üzrə mütəxəssislərin yetərincə təcrübələrinin olması.

Ticari banklarda idarəetmə formalaşan etibarlılıq özünü müsbət nəticələrdə göstərərək sahibkara etibarlı bankı seçdiyini, gələcək üçün hər hansı bir problemlərin yaranmayacağını, köçürmələr zamanı problemsiz işin aparılacağını, firma əmlaklarının qorunub saxlanacağını təmin olunacağını özündə əks etdirir.

Ticari bankların cəmiyyət xidmətləri formaslaşması və inkişaf prinsiplərində özünəməxsus rolu vardır:

- Bu tipdə olan banklar savadlarının aliliyi və idarəetmə bacarıqları ilə seçilən mütəxəssislərlə təchiz olunmuşdurlar;

- Ticarət bankları böyük maliyyə bazalarının konsentrasiyası olan və tam dəyərli etibarlı xidmətlərin göstərilməsi üçün lazım olan daxili infrastrukturun mövcud olduğu maliyyə institutları rolunu oynamaqdadır;

- Ticari banklarda, maliyyənin yetərli olması və var adət alan proseslər səbəbindən təsis edən şəxs tərəfindən mühüm rola malik olaraq, stabil və yüksələn simvolu özündə birləşdirməkdədir;

- Ticari banklarda müştəriyə yanaşma baxımından hərtərəfli maliyyə strukturu hesab olunur və kommersiya bankına nəzərən həm quran həm də fiziki və hüquqi şəxs kimi təsis oluna bilir .

Ticari banklarda müəyyən vaxtı əldə olunan uğur, müştəriyə olan ehtiyac, bankın müştəriyə olan həqiqi güvən hissi və köməyi var olması üçün danılmaz amil hesab olunur.

Maliyyə xidmətinin daşınılması rolunu oynayan xəzinə sistemində əsas fəaliyyət vəzifə əldə olunmasının həllini vacibətinin qeyd etmək olmaz : xəzinədarlıq, öz hesablarına dövlət büdcəsinin bütün ödəniş əməliyyatlarını yönəldir; dövlət büdcəsindən vəsaitlərin ayrılması və bu hesablardan ödənişlərdən əvvəlki mərhələdə daimi nəzarət həyata keçirir (Paşayev K.P., 2010).

Günümüzdə, xəzinə sahəsində büdcə məsələlərinin icra olunması, gəlir və xərcləmələrin proses ardıcılığı iki istiqamətdə aparılmaqdadır. Belə ki, eyni

səviyyədə olan xəzinənin əlində olan iki axın maliyyə prosesində əhəmiyyətli sürətləndirməni özündə birləşdirir. Eyni zamanda yuxarıdakı xəzinədən olan pul xəzinənin aşağı bədəninin hesabına axacaq anı gözləmək lazım deyil. Vergilər və gəlirlər şəklində dövlət xəzinədarlığı hesabına pul vəsaitlərinin hərəkəti bu ərazidə dövlət büdcəsi xərclərinin operativ maliyyələşdirilməsi üçün sabit bir əsas yaradır .

Müasir texnologiyaların tətbiqi, xüsusəndə avtomatlaşdırılma ilə idarə olunan xəzinədarlıq idarəetmə sahəsində xəzinədarların müştəriləri olan dövlət və büdcə müəssisəsinə maliyyə məsələlərinə səmərəli şəkildə təmin etmək imkanı verəcəkdir

Xəzinə orqanlarında əsas hesab olunan ödəniş hissələri aşağıdakılar hesab olunur:

- Dövlət gəlirinə vəsaitlərin dövlətə ödənilməsi anında və dövlətin öhdəsinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək məqsədilə mərkəz hesab olunan xəzinəyə mövcud olan vaxt arasındakı boşluğu ən aşağı səviyyəyə endirmək üçün bir hesabın özülünün(layihəsinin) inkişafı və həyata keçirilməsi;
- Şirkətin bəzi şəxsi sənədlərinin emalın avtomatlaşdırılması sayəsində sənəd formasında təqdim edilməsi;
- Xəzinədarlıq büdcəsinin icrası qaydalarını inkişaf etdirmək və həyata keçirmək, fərdi rayonların büdcələrinin icrasına müqavilə əsasında xidmət etmək ;
- Büdcə təşkilatlarının birləşdirilmiş mühasibat uçotu və hesabat sisteminin tətbiqi.

3.3. Kommersiya banklarının maliyyə bazarında depozetari xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycanda var olan bank sisteminin inkişafının özülündə Mərkəzi bank və kredit təşkilatları durur. Bank sistemində əsas hesab olunan tərkib hissə isə Mərkəzi Bankdır. Mərkəzi bank ölkəmizdə bank mərkəzi rolunu daşımaqdadır. Sözü gedən bank mərkəzi bank funksiyalarını icra etməkdədir. Azərbaycanda Mərkəzi bank dövlətin mülki hesab olunur. Bu bank təşkilatı hüquqi şəxs hesab olunur, hətta möhür var. Mərkəzi bank iş Prosesində gəlir məqsədli deyildir,

vergilərdən azad hesab olunur. Var olan xərclər şəxsi gəlir hesabına ödənilməkdədir. Mərkəzi Bank tərəfindən respublikamızın və var olan kredit təşkilatlarının mənafeyi güdülür. Ümumən yanaşsaq isə Mərkəzi Bankın iqtisadi inkişafa təsiri xüsusilə izlənilməkdədir. Mərkəzi Bankın iqtisadi inkişafa təsiri mərkəzi valyutanı inkişaf etməsində sabit olmasını və alıcılığın gücləndirilməsini tənzim edir. Mərkəzi bank tərəfindən icra edilən islahatlar, normal pul-kredit sisteminin inkişafı sayəsində infilyasiyanın qarşısını almaq, işsizliyi nisbətən qaldırmaq imkanı yaradır. Mərkəzi bank tərəfindən pulun dövr etməsi, dövrüyyədə olan maddi vəsaitlərin cəlb olunmasını təmin edir. Mərkəzi bank ölkəmizdə nağd pul dövrüyyəsinin reallaşdırılması ilə məşğul olan tək kredit təşkilatıdır. Maliyyə banklarının işinə nəzarət olunma, fəaliyyətinin tənzim olunması Mərkəzi Bank tərəfindən aparılmaqdadır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da kommersiya bankları ikipilləli bank sisteminin ikinci pilləsini təşkil edir. (Sadıqov E. M., 2010)

Ölkəmizdə bank qanunvericiliyində xarici kapital iştirak etməsi bank inkişafına xüsusi təsir etməkdədir. Bank sistemində ölkəmizdə xvar olan xarici kapital olması inkişafa təsir edirdi. Mərkəzi banklarda bir sıra əməliyyatların icra olunması, pul vəsaitlərinin banka cəlbə və yerləşdirilməsinin əsasını təşkil etməkdədir. Bank tərəfindən vəsaitlərinə olan tələbatın ödənilməsi 90%-nə qədərini cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına ödənilirdi. Bir çox ölkələrdə sərbəst ehtiyatların 90-95-i əmanətlər formasında banklara cəlb olunur. Əmanətlərin əhatə dairəsi ümumi məhsulun 20-30%-ə qədər olan hissəsini təşkil etməkdədir. Lakin ölkəmizin bu şəraitində əmanət edilmə işi olduqca zəif qurulmuşdur.

Əmanət cəlbində bəzi mühüm səbəblər var idi. Banklar vəsaitləri onlara pul ödəməklə çağırışlar edirdilər. Əgər bu vəsaitlərdən istismar olunmazsa, banklarda tezliklə iflasa uğramalar və toplanılan vəsaitlərin də haqqını ödəmək mümkün olmazdı. Elə bu səbəbdən, banklar aldığı pulların yenidən satışı olunmalı idi. Bunu əsas götürərək qeyd edə bilərik ki, Respublikada bank işində kredit xidməti əsas hesab olunur. Banklar əsasən kredit vermək və kassa-hesablaşma xidmətləri

göstərilməsi ilə məşğuldur. Onlar pul alveri ilə məşğuldur. Banklar öz maddi ehtiyatlarını həm müştərilərə, həm də digər banklara satırlar.

Dünya səviyyəsində götürsək isə kredit təqdim olunma xidmətinin 200-ə yaxın banklar tərəfindən göstərilən xidmətlər ibarətdir. Azərbaycanda da həmçinin bank sisteminin xidmət göstərmə səviyyəsini dünya bank sisteminin xidmət səviyyəsinə çatdırılması önəmli hesab olunur. Məhz bu məqsədlə bank sahəsində var olan böhranın qarşısı alınmalı, onun iş sisteminin sağlamlaşdırılmalı və daha da inkişaf etdirilməlidir .

Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsi ilə əlaqəli Azərbaycanda yaranmış bank böhran vəziyyəti və onun yaranmasının əsas səbəbləri. Ümumən götürsək belə qeyd edə bilərik ki, bank sisteminin yaxın illər ərzində təhlil olunması zamanı belə vacib olan bəzi məlumatlar səthi əldə olunmaqdadır.

Ümumiyyətlə, sözü gedən dövrü respublikanın bank sahəsində əmələ gəlmiş problemləri ayrı –ayrı deyildə, var olan sosial - iqtisadi vəziyyəti, yəni daha geniş əhatə dairəsində desək isə istehsalın həcmnin azalma, infilyasiyanın dərinləşmə, milli valyutanın məzənnəsinin aşağı düşmə, ödəniş balansının Bankda olan kəsrin artma, investisiya böhranı, respublikalar arasında formalaşmış iqtisadi əlaqələrin pozulma, ənənəvi əmtəə bazarlarının itirilmə və s . tipli məsələlərin nəzərə alınması ilə xarakterizə olunmaqdadır.

Yanaşmamıza bir başqa aspektdən baxsaq görmüş olarıq ki, biz tərəfindən kapital qoyuluşu zamanı gəlirliyinin azalmağa doğru getməsi və geri qaytarılmayan kreditlərlə əlaqəli olaraq bir sıra ciddi problemlərin meydana çıxmasının şahidi oluruq. Çox vaxt bu problemlər o qədər ciddi səviyyədə olur ki, böyüklüyünə görə ən irihəcmli hesab olunan banklar da öz vəzifələrini reallaşdırmaq iqtidarında olmurlar və vəziyyətdən çıxış yolun tapa bilmirlər. Bu meyl sürətlə inkişaf edir və nəticədə-çoxsaylı maliyyə institutlarının iflası baş verir (Z.Məmmədov, Ə.Abbasov, R.Rzayev. İ.Həmişəyevə, 2003).

Azərbaycanda bu tip halın qaydaya salınması məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan və dəstəklənən islahat toplusu təqdim olunmuşdur. Lakin nəticədə inkişaf etmiş dünya tərəfindən qəbul edilmiş kredit pul kütləsinin

tənzim edilməsi və maliyyə sabitliyinin təmin olunaraq metodları (ehtiyat tələbin və hesablama normasının dəyişilməsi, açıq bazarda əməliyyatlar, vergilər və s. vasitəsilə) Azərbaycanda çox cüzi fəaliyyət göstərən və mükəmməl əks etdirmə effekti verir. Bank bazarında yaranmış olan durğunluğun əsas səbəblərindən biri bankların nizamnamə kapitalının ən aşağı səviyyə səviyyəsinin yavaş – yavaş artması, başqa tərəfdən yanaşdıqda isə bankların nizamnamə kapitalının minimum səviyyəsinin artması bank sisteminin strukturlaşması üçün yaradılan şərait "bazar" addımı rolu oynayır. Atılan bu tipli addımlar sayəsində xırda bankların inkişafında bəzi geriləmələr, yada ki daha iri banklarla birləşmələr müşahidə edilir.

Başqa tərəfdən yanaşsaq osə ölkəmizdə aparılan bu tipli qərarlar öz əksini tamamilə başqa cür göstərir. Bu səbəblə, hətta ən böyük və ən sabit banklar, nizamnamə fondu tələb olunan səviyyəyə gətirmək problemi ilə üzləşdi. Böyüklüyü və sabitliyi ilə seçilən banklar belə nizamnamə fondunun tələbi ilə standart səviyyəyə qədər yüksəlmə problemi yaşamaqdadırlar. Kiçik və orta banklara gəldikdə, maliyyə xidmətləri bazarında öz yerlərini tutmaq və maliyyə xidmətləri bazarında öz yerlərini tutma potensialına malik bir sıra kredit təşkilatları aradan qaldırıldı. Bu qeydi apardıqdan sonra avtomatik olaraq beynimizdə formalaşdırırıq ki, kiçik çaplı hesab olunan banklar kiçik bir iqtisadi zərbə ilə asanlıqla - iflasa uğraya, sarsıntıya düşə bilərlər.

Bu iflasın özülü infilyasiyanın yüksək olması, pul mübadiləsinin çətinləşməsi, pulun qiymətdən düşməsi və s bu tipli maliyyə səbəblərindən meydana gəlir. İnfilyasiyanın yüksək olduğu anlarda qaytarılmaqda olan kreditlər ilə əlaqəli ziyanlar bəzi banklarda heçdə problemlər yaratmadı. Lakin, maliyyə sabitliyinə nail olunduqda və infilyanizm tempi az olduqda, qeyri-rezident kreditlər iflasın memarları oldu. Buna baxmayaraq, maliyyə sahəsində olan durğunluq və infilyasiya qaytarılmayan kreditlər bunların hamısı bank sistemindəki iflasa gətirib çıxarmışdır.

Sadaladıqlarımıza əsaslansaq asanlıqla görmüş olarıq ki, bankın iflasının qarşısında duran əsas məsləhətdən biri qaytarılmayan kreditlərdir. Bu isə özünü bəzi banklarda olan kredit siyasətində öz əksini tapır. Lap dərinə baxsaq görərik

ki, onların fəaliyyətinin özülündə belə risk vardır. Beləliklə onun əsas səbəbləri kimi istehsal sahələrinin əlverişli yönəldilməsi, iqtisadi normativlərə əməl olunmanın əsaslarını bilmək, kredit təminatlılığının pozulması və s bu kimi səbəblər olmuşdur. Borc qaytarılmasının özündə həmişə gözlənilən formada ardıcılıq davam etmir. Bunların hamısı isə özünü borc alanın maddi durumunda, aldığı kreditin məqsədində, kredit ödənilməsində problem varsa, yoxdursa, orda əks etdirir. Sənədlərin hamısı toplanmalı, təşkilatın ödəyə bilmə səviyyəsinin nə dərəcədə olduğu göstərməli, yekunda isə göstərmək olar ki, bu şəxsə kredit verilir ya verilməməlidir (Allahverdiyeva M.A., 2010).

Artıq məlum məsələdir ki, ölkəmizdə bəzi banklar da vardır ki, bu sadələdizlərimizi əsas götürmədiyindən qaytarılma ilə bağlı geriləmələr yaşamış və qaytarılmayan kredit sayı artmışdır. Bunun bariz əksi özünü cədvəldə göstərməkdədir. Məhz bu məqsədlə banklar kredit vermə zamanı girovun ələ alacaq bir tutumda olmasına mütləq nəzər yetirməlidirlər. Girovların nədən ibarət olmalarının xarakterizə etdikdə vaklyuta, pul ehtiyatı və başqa aktivlərin olmasını müşahidə etmiş olarıq. Buna baxmayaraq ölkəmizdə bunların heç birinə riayət edilmir. Bankda baş verən böhranın əsas göstəricisi özünü böhran vaxtı kredit verilişinin azalmasında göstərməkdədir. Başlıca səbəb kimi göstərə bilərik ki, böhran vaxtı qurtardıqdan sonra bankların əldə etdiyi gəlir əvvəlkinə baxanda artmış halda olmasıdır. Həmçinin kredit riskində özünəməxsus rolu vardır. Günümüzdə Azərbaycanın bank sahəsi müştəri imkanlarının inkişafına və tələblərə uyğun bank xidmətinin tətbiqinə doğru yönəlməkdədir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Magistr işində yerinə yetirilmiş nəzəri və praktik tədqiqatların nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sistemli təhlil və riyazi modelləşdirmə əsasında kommersiya banklarının maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini təmin edərək optimal idarəetmə və inkişaf strategiyalarının qurulması onların dayanıqlılığını təmin edərək və son nəticədə ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən pul axınlarının optimallaşdırılması üçün zəmin yaradacaqdır;

2. Kommersiya banklarının maliyyə əməliyyatları sektorunun komponentləri olaraq müvəqqəti olaraq sərbəst olan pul vəsaitlərinin akkumulyasiyası, kreditlərin verilməsi əlaqələndirilməsi funksiyalarının icra edilməsi çıxış edir;

3. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində bütövlükdə bank sisteminin, xüsusən də kommersiya banklarının böhranlı vəziyyət sindromundan azad edilməsidir;

4. Dissertasiya işində kommersiya banklarının kredit portfelinin mənfəətliliyinin optimallaşdırılması modeli tərtib edilmiş və bu modelin optimal həllinin tapılmasında qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır;

Kommersiya bankları bir çox əməliyyatlar həyata keçirir. Amma belə əməliyyatlar, bank olmadan mövcud və fəaliyyət göstərə bilməz. Depozitlərin, pul hesablarının və ödənişlərin qəbul edilməsi kreditlərin verilməsi ilə həyata keçirilir. Kommersiya bankının balans balansı - hesabların balansı və bankın özü və çəkdiyi materiallar, həmçinin kredit və digər borcların vəziyyəti.

Kommersiya bankının balansı faktiki olaraq bankın maliyyə qurumunu, xarakterini, strukturunu və əməliyyatlarını əks etdirən cədvəllər toplusudur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə milli bank sistemi hesabatları formalaşdırılmışdır. Qeyd edək ki, son vaxtlar kommersiya banklarının balansının müxtəlif aspektləri təhlil edilib, əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Kommersiya banklarının gəlir mənbəyinin əsasları müxtəlif növ fəaliyyət növlərini təşkil edir. Bunlar arasında kredit, endirim, qorunma, zəmanət, qiymətli kağızlar, depozit investisiya fəaliyyəti və başqaları və xərclər daxildir: faiz xərcləri, faizsiz xərclər və digər xərclər. Ticarət banklarının gəlir səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

mətləndirilməsinin əsas metodları bunlara aiddir: gəlir mənbələrinin struktur analizi, amillərin təhlili.

Kommersiya bankının gəlir və xərclərinin qiymətləndirilməsinin əsas metodları, o cümlədən gəlir və xərclərin nisbi səviyyəsini təmsil edən maliyyə göstəricilərinin hesablanması struktur analizi, gəlir və xərclərin miqdarı və keyfiyyəti baxımından təmin olunur.

Kommersiya bankının ticarət mənfəətini təşkil edən ticarət müəssisəsinin ticarət çərçivəsi mümkün qeydiyyat sisteminin xüsusi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. N.Aydın, M.Qaraca. İstanbul – (2012). “Birjaların təşkilati quruluşu və fəaliyyəti”. Allahverdiyeva M.A. Beynəlxalq marketinq. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, (2010), 444 s.
2. Bəşirov R.A. Bakı , (2014). Bank işi fənni üzrə ilk interaktiv dərs vəsaiti. 89 s, D. Vəliyev – (2000) “ Beynəlxalq Maliyyə”, Bakı
3. Hübətov M., Əkbərova X. – (2014). Azərbaycanda lizinq bazarı // Strateji Təhlil. Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinə, beynəlxalq münasibətlərə dair analitik jurnal. № 7-8. – S.129-149.
4. M.M.Bağirov- (2003), “Bank və bank əməliyyatları” (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı
5. Məmmədov Z. F. (2010),Pul, Kredit, Banklar. Bakı, Azərnəşr, 320 s.
6. Paşayev K.P. və başqaları. (2010) “ Kommersiya fəaliyyətinin əsasları”, Dərslik, Bakı
7. Sadıqov E.M. (2010), Bank əməliyyatları. Bakı, 211 s.

Rus dillində

8. Абрамова М.А., Маркина Е.В., Kontsep, (2016), Финансы, деньги, кредит. Scientific magazine " 256 стр
9. Адамова К.Р. (2003), Форфейтинг от А до Я. Журнал «Финансы и кредит» № 24 , с.109-114
10. Адамова К.Р. Форфейтинг от А до Я. Журнал «Финансы и кредит» № 24 , (2003), с.109-114
11. Акрам Гасанов. (2013), Банковское право Азербайджана. “Adventa Qroup”, 531 стр.
12. Булатов А.С,(2005) «Биржевое дело» , Экономика. Главное издание. Москва 510 стр.
13. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики, (2000) (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 28 декабря (1999) года). Баку.

14. Закон Азербайджанской Республики «О банках». Баку, (2004).
15. Закон Азербайджанской Республики «О небанковских кредитных организациях». Баку. (2009).
16. Кувшинова Ю. А., (2004) Этапы развития факторинга: история и современность. Финансы и кредит, № 30(168), с. 41.
17. Кузьменко В.В., (2011), Современный факторинг в системе кредитных отношений. 195 стр.
18. Маренков Н.Л. (2004)»Рынок ценных бумаг и биржевое дело». Изд.2.- М.:Едиториал УРСС, 456 с.)
19. Михаил Хромов. (2008) Дебиторка: возврат, управление, факторинг. Издательство: Питер, 140 стр.
20. Муршудли Ф.Ф., (2014), Кредитные инструменты международного банковского бизнеса: особенности проявления в Азербайджане. Журнал РЦПУ №7, с.3-17
21. Муршудли Ф.Ф.,(2012) Международная практика банковского обслуживания внешнеэкономической деятельности: экономико-правовой аспект. Azərbaycan Vergi Jurnalı №1, с. 165-188
22. Осипова Л.В. Москва –(2007)” Основы коммерческой деятельности”. Пивоваров С.Э., Максимцев И. А., Тарасевич Л.С., (2013) Международный менеджмент. Издательский дом "Питер", 720 стр.
23. Солдатова А. О., 2013, Факторинг и секьюритизация финансовых активов. Издательский дом Высшей школы экономики, 52 стр.
24. Чарльз Д.Шив, Александр Уотсон Хайзм. Москва, (2005).Курс МВА по маркетингу.
25. Ярмольник Г.Н.(2003).«Банки, биржи, ценные бумаги» Москва: Финансы и статистика. 278 стр.

İnternet resursları

26. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası
www.fimsa.az

27. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi <http://maliyye.gov.az/>
28. Azərbaycan Statistika Komitəsi www.stat.gov.az
29. Azərbaycan Mərkəzi Bankı www.cbar.az

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1: Kommersiya banklarının analitik balansı (dövrün sonuna).....	27
Cədvəl 2: Lizinq şirkətlərinin bəzi fəaliyyət göstəriciləri.....	29
Cədvəl 3: Ümumi investisiya qoyuluşunda lizinqin payı.....	30
Cədvəl 4: Faktoring əməliyyatlarının həyata keçirilmə üsullarından asılı olaraq təsnifatı.....	37
Cədvəl 5: Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu (dövrün sonuna).....	39
Cədvəl 6: Faktoring fəaliyyətinə edilən investisiyalar (milyon manat).....	41
Cədvəl 7: Faktoring fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasında inkişaf mərhələsinin SWOT – analizi.....	42
Cədvəl 8: Azərbaycan Beynəlxalq Bankının müştərilərinin hesabları. (min manat) 2016-2017ci il üzrə.....	56

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI

Şəkil 1: Kommersiya bankları və qiymətli kağızların əlaqəsi.....	12
Şəkil 2: Kommersiya banklarının həyata keçirdiyi lizinq əməliyyatlarının ödəniş növlərinin təsnifatı.....	32
Şəkil 3: Ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmaların sxemi.....	57
Şəkil 4: KB kassa xidmətlərinin siyahısı.....	59
Şəkil 5: Kommersiya banklarında faktoring təşkilatının sxemi.....	61